

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії та методики її навчання

ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня: магістр
спеціальності 014 Середня освіта
освітньої програми:

Середня освіта: історія. Громадянська освіта і
національно-патріотичне виховання
Соколової Алли Василівни

Керівник: к. іст. н., доц. Дроздов В. В.

Рецензент: к. іст. н., доц. Петрова Н. О.

Ізмаїл – 2024

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри історії та методики її навчання

протокол № 5 від «16» грудня 2024 р.

Завідувач кафедри

Г. Гончарова - Гончарова Н. О.

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«25» грудня 2024 р.

Оцінка 95,5 Відмінно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

Матаринов С. С.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історична пам'ять як чинник формування української національної ідентичності.....	8
1.2. Постать Т. Шевченка в культурно-історичному розвитку українського суспільства.....	22
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНА В ІСТОРІОСОФСЬКІЙ ПАРАДИГМІ СВІТОГЛЯДУ Т. ШЕВЧЕНКА.....	34
2.1. Націософська концепція Т. Шевченка.....	34
2.2. Синтетична природа Шевченкового дискурсу України.....	46
РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	58
3.1. Художнє слово як джерело історичних знань.....	58
3.2. Роль та місце поезій Т. Шевченка у вивченні історичного минулого України.....	68
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	81

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Беззаперечною є теза, що постать Т. Шевченка належить до когорти митців світового масштабу. Дослідники ХХІ століття ставлять своїм завданням досягнути спадщину поета, розкодувати його поетичні витвори, шукаючи там щось дивовижне й сучасне.

Ознакою нашого часу є досягнення творчої спадщини поета в усіх складнощах і колізіях та усвідомлення, що суперечності поетового світогляду і творчості відбивають суперечності самого життя, а тому є природним явищем і неодмінним джерелом розвитку.

У сучасних наукових дослідженнях Шевченко постає як надзвичайно чутлива особистість, що реагує на різноманітні виклики суспільства, а до наших сучасників повертається неочікуваними ракурсами своєї духовної діяльності: він – революціонер і християнин, мрійник і реаліст, націоналіст та інтернаціоналіст, моралізатор і прагматик. Іншими словами, Шевченко є такий багатоманітний, що кожен дослідник може знайти в його творчості підтвердження своїх сподівань.

Розкодуванням творчого доробку Т. Шевченка займається достатньо велика когорта істориків, літературознавців, культурологів. Творчість Т. Шевченка ґрунтовно вивчалась науковцями впродовж кількох десятиліть у роботах, як загального характеру, так і присвячених окремим проблемам Шевченкової творчості, його художнього методу та поетики (М. Рильський, М. Коцюбинська, Г. Сидоренко, Ю. Івакін, Ю. Барабаш, Є. Ненадкевич, В. Просалова, В. Шевчук та ін.).

Дослідницькі студії науковців радянського часу позначені соцреалістичними штампами, які звучали категорично й однозначно, як того вимагала тодішня епоха. Зі зміною ситуації з початку 90-х років ХХ ст. з'явилося чимало нових праць, які здебільшого зруйнували застарілі стереотипи, відкрили нове осмислення Шевченкового генія у вітчизняному та зарубіжному шевченкознавстві, але й сьогодні викликають дискусії. До

таких відносимо праці Г. Грабовича, О. Забужко, Г. Ключека, В. Смілянської та Н. Чамати, Л. Плюща, І. Дзюби, Є. Нахліка, Є. Прісовського та багатьох інших дослідників наших днів.

Сучасне шевченкознавство є багатоаспектним, а тому полемічність наукових та художніх розвідок є цілком закономірною. Показово, що у сьогоdnішньому часопросторі по-новому сприймаються й означаються новими смислами твори Т. Шевченка. Попри те, що поетична творчість та епістолярна спадщина поета не перестають бути предметом зацікавлення істориків та багатьох шевченкознавців, у роботах яких було висловлено цікаві міркування та спостереження, проблему вивчення історичного минулого України у творчій рецепції Кобзаря не можна вважати вичерпаною. Незважаючи на наявність досить ґрунтовного вивчення творчості поета, усе ж нової інтерпретації потребує тема України, представлена у Шевченкових поезіях, чим і зумовлена актуальність детального аналізу обраної нами теми.

Мета роботи полягає у з'ясуванні ролі Т. Шевченка у формуванні та збереженні історичної пам'яті українського народу.

Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- теоретично обґрунтувати феномен «історичної пам'яті» як чинника формування української ідентичності;
- проінтерпретувати поетичну творчість Т. Шевченка у світлі актуальних проблем сучасної історіографії та шевченкознавства;
- визначити світоглядний зміст мотивно-тематичного комплексу поетичних творів Т. Шевченка;
- дослідити антропологічний аспект Шевченкової тематики;
- проаналізувати образне втілення історіософських і соціально-політичних розмірковувань поета;
- розглянути методику вивчення творчої спадщини Т. Шевченка крізь призму історичної пам'яті на уроках історії України та української літератури.

Об'єктом дослідження є історичне минуле України в Шевченковому дискурсі.

Предмет дослідження – поетична творчість та епістолярій Т. Шевченка.

Науково-методологічною основою дослідження слугують шевченкознавчі праці, зокрема історико-літературознавчі студії провідних вітчизняних та зарубіжних учених: М. Грушевського, І. Франка, Ю. Барабаша, Г. Грабовича, І. Дзюби, О. Бороня, Г. Клочека, Є. Нахліка, В. Пахаренка, С. Брижицької, О. Вертія, П. Іванишина, Т. Комаринця, М. Кудрявцева, О. Сліпушко й інших вчених-істориків та шевченкознавців.

Методи дослідження. У роботі використано такі методи, як: класичний описовий метод, порівняльно-історичний та біографічний методи, а також контекстуальний аналіз. Звернення до історичних джерел зумовило використання історико-генетичного та герменевтичного методів.

Джерельну базу при написанні роботи склали поетична збірка Т. Шевченка «Кобзар», листи та «Щоденник» («Журнал») митця.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вивчення історіософії Т. Шевченка може прислужитися для підготовки монографій, навчально-методичних посібників та хрестоматій з історії України, історії української літератури, навчальних програм з історико-літературознавчих курсів.

Положення та підсумки дослідження покликанні надати допомогу спеціалістам закладів освіти та культури, історико-культурних центрів регіону у вирішенні питань, пов'язаних з реінтерпретацією національної пам'яті.

Апробація результатів роботи. Основні положення роботи пройшли апробацію на наукових форумах міжнародного та всеукраїнського рівня:

- науковий семінар-інтенсив «Національна ідея як єдиний фактор у вихованні патріотизму: регіональний досвід» (Ізмаїл, 25 жовтня 2023 р.);

- міжнародна науково-практична конференція IX Дунайські наукові читання «Українська Бессарабія як модель полікультурного розвитку держави», присвячена Міжнародному дню солідарності людей (Ізмаїл, 20 грудня 2023 р.);

- міжнародна науково-практична конференція «Тоталітарний спадок і сучасна меморіальна політика: європейський контекст та регіональні особливості» (до Дня пам'яті жертв політичних репресій) (Ізмаїл, 17-18 травня 2024 р.);

- науково-практична конференція «Національно-патріотичне виховання учнівської та студентської молоді засобами козацької педагогіки» (Ізмаїл, 18 вересня 2024 р.);

- міжнародна науково-практична конференція X Дунайські наукові читання «Транскордонне співробітництво як чинник активного поступу інновацій в економіці, науці та освіті», присвяченої Міжнародному дню науки в ім'я миру та розвитку, (Ізмаїл, 31 жовтня 2024 року);

- VI Всеукраїнська наукова конференція «Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки», приуроченої 106-й річниці з дня заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (Кам'янець-Подільський, 22–23 жовтня 2024 року);

- X Всеукраїнська науково-практична конференція «Науковий пошук студентів та аспірантів XXI ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук» з нагоди Всесвітнього дня науки в ім'я миру та розвитку (Ізмаїл, 15 листопада 2024 р.).

Результати наукових спостережень відображено у двох статтях:

- Поезія Т. Шевченка у духовному поступі молоді України. Транскордонне співробітництво як чинник активного поступу інновацій в економіці, науці та освіті. Збірник наукових праць. Збірник наукових праць. Ізмаїл: РВВ ІДГУ: «ІРБІС», 2024. С. 68-72.

- Україна в історіософській парадигмі світогляду Т. Шевченка. Пріоритетні напрями європейського наукового простору: пошук студента. Вип.15. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2024. С. 364-368.

Структура та обсяг дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел (110 позицій). Повний обсяг роботи – 90 сторінок, з них 80 сторінок становлять основний текст.

Розділ I. РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історична пам'ять як чинник формування української національної ідентичності

Історія нового покоління бере свій початок з тої культурно-історичної спадщини, яку залишили йому пращури. Саме із вивченням такої спадщини пов'язано поняття «історичної пам'яті» як важливого соціокультурного феномена, який визначає не лише теперішнє у бутті суспільства, а й майбуття.

Соціально-історичний розвиток є органічним процесом, що має іманентну логіку, закріплену у матрицях національної культури.

Майбутнє народу обумовлене, перш за все, досвідом, накопиченим раніше, соціально-історичною основою його буття, системою ціннісних орієнтацій, яку використовують люди, а отже, базується на минулому. До «історичного минулого» можливо підійти через визначені зв'язки між людиною та історією, долею людини та метафізикою історичного.

Отже, історична пам'ять представляє досить складне та неоднорідне явище, як у змістовому вираженні, так і у його соціологічному наповненні.

Сьогодні існують різні наукові підходи щодо визначення цього поняття. Зокрема на увагу заслуговують дослідження В. Артюха [1, 2], Я. Грицака [21], Л. Зашкільняка [32], Ю. Зерній [36], Г. Касьянова [44], М. Козловець [55], І. Колесник [56], С. Кримського [62], В. Масненка [68], Л. Нагорної [72], В. Солдатенко [89], Ю. Шаповала [101], Н. Яковенко [107], М. Соколової [88] та ін. Когорта цих вчених вже презентувала дослідження феномену «історичної пам'яті», його ролі та місця у системі суспільних цінностей.

Український історик Л. Зашкільняк наголошує, що історична пам'ять є здатністю людського розуму зберігати як індивідуальний, так і колективний

досвід міжлюдських взаємин, формуючи на його основі уявлення про історію як таку, а також про своє місце в ній. За його словами, історична пам'ять фактично є наявною інформацією, необхідною для соціальної ідентифікації як окремої особистості, так і спільноти в цілому. При цьому Зашкільняк підкреслює, що історична пам'ять – і індивідуальна, і колективна – виникає як результат взаємодії особистості з соціальним середовищем. Без такої взаємодії, зазначає він, історична пам'ять існувати не може [32, с. 855]. Як бачимо, історична пам'ять є колективно вираженим елементом суспільної та індивідуальної свідомості з належним їй механізмом фіксації, зберігання та відтворення культури, який забезпечує актуалізацію традиційних форм життєдіяльності як соціальних суб'єктів, так і всього суспільства.

Історична пам'ять має персоніфікований характер, а її сутність виражається в усвідомленні індивідом свого «Я» та групового (колективного) «Ми», у сімейному і становому родоводі, у конфесійному середовищі, у культурній спільноті рідного краю, країни, а також усієї людської цивілізації. Формуючись у безпосередньому зв'язку з наявною соціальною ситуацією, історична пам'ять визначає ставлення тих, хто живе зараз, до історичного минулого народу, країни та держави, виражає їхні оцінки минулого і є основою для формування ставлення до майбутнього.

Вивчення соціальних та колективних виявів пам'яті стало предметом міждисциплінарного напрямку досліджень «memorial studies», який виник у ХХ ст. Фундаторами цієї течії були такі закордонні вчені: Ф. Анкерсміт, Ф. Артог, А. Ассман, А. Бергсон, А. Варбург, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, О. Ексле, П. Коннертон, Б. Мізтал, Р. Рікер та ін. Наукові розвідки цих вчених доповнили і психологи (У. Джеймс, Г. Ебінгауз, Б. Зейгарник, Т. Зінченко, Р. Кляцкі, О. Лурія, Ж. Піаже, Е. Тульвінг, З. Фрейд, К. Юнг та ін.), які здійснили теоретичні та експериментальні дослідження концепту пам'яті.

Спектр робіт, присвячених дослідженню «історичної пам'яті» сьогодні є доволі широким: від міфотворчих праць та різних версій ідеологізованої історії до наукових і теоретичних трактатів. У той же час такі дослідження не завжди досить успішно вирішують проблему систематизації джерельної бази і розробки методичного інструментарію.

Наукові студії з історичної пам'яті – це сотні камерних праць, присвячених окремим аспектам та об'єктам історичної пам'яті, автори яких, як правило, мало цікавляться текстами та темами один одного, використовують неузгоджені методологічні підходи та термінологію. Така непослідовність особливо очевидна, якщо звернутися до праць представників різних дисциплін.

Таким чином, історики та соціологи – головні «гравці» у сфері «досліджень пам'яті» – досі не змогли знайти спільну мову щодо інструментів та завдань роботи, незважаючи на міждисциплінарність, задекларовану обома сторонами. Сьогодні ще все гостро стоїть завдання опису реального стану вітчизняної історичної пам'яті, всебічного вивчення її змісту та функцій, особливостей еволюції, ролі державної політики та освітньо-культурних установ у її становленні та розвитку.

У соціальних реаліях початку XXI століття, що нині формуються, особливої практичної значущості набуває завдання збереження цілісності та забезпечення наступності накопиченого народами соціально-культурного досвіду. Звернення до такого досвіду та його активне використання стає найважливішою умовою вироблення стійкого імунітету проти загрози руйнування їхньої соціальної та етнокультурної ідентичності. Це завдання суттєво актуалізує проблему глибокого комплексного дослідження історичної пам'яті. Соціологічний аналіз її механізмів, особливостей формування та еволюції, шляхів і способів впливу на суспільство загалом і на свідомість окремих індивідів та соціальних груп дає змогу глибше зрозуміти

багатовимірну соціальну реальність і забезпечити можливість ефективного соціального управління, планування та прогнозування.

Вивчення «колективної пам'яті» було розпочато французьким соціологом М. Альбваксом, який презентував свою концепцію та вперше розглянув пам'ять як колективний феномен у роботі «Соціальні рамки пам'яті» (1925) [109].

В середині XX ст. в соціально-гуманітарних науках інтерес до вивчення проблем колективної пам'яті значно спав і лише в другій половині XX ст. меморіальна тематика набула актуальності, що безпосередньо було пов'язано з вивченням мнемотехніки, як історичної форми запам'ятовування. Вперше цю систему прийомів та способів, які спрощують процес запам'ятовування було представлено англійською дослідницею Ф. Єйтс у роботі «Мистецтво пам'яті» (1966) [110].

Проаналізувавши способи використання та вдосконалення «мнемотехнік» в добу Середньовіччя та за часів епохи Ренесансу, Ф. Єйтс відзначила, що на формування пам'яті впливають такі важливі чинники, як просторовість та перформативність пам'яті.

Серед теоретиків сучасності, які досліджують колективні форми пам'яті, особливо виділяється науковий доробок британського соціолога і культурного антрополога П. Коннертона та німецького культуролога Я. Ассмана. У своєму науковому дослідженні «Як суспільства пам'ятають» (1989) П. Коннертон [59] зосередився на вивченні механізмів збереження та передачі пам'яті соціальних груп наступним поколінням. У цьому контексті він виділив два ключові способи репрезентації минулого: «просторовий», що реалізується через церемонії вшанування пам'яті, та «тілесний», який вчений визначає як «пам'ять-звичку». Церемонії вшанування пам'яті, за П. Коннертоном, відіграють роль соціального інструменту передачі досвіду, тоді як пам'ять-звичка закріплює певні форми рухової активності, що стають частиною культури та поведінки спільноти.

Як бачимо, ці механізми представлення колективної пам'яті обумовлюють один одного, зокрема, методом закріплення меморіальних церемоній є повторюваність тілесних практик, а навички, які зберігаються на рівні «пам'яті-звички» здійснюються у процесі меморіальних церемоній.

Дискусійний характер має питання про співвідношення між колективною (історичною) пам'яттю та свідомістю. Дослідники вважають, що ці поняття не можна ототожнювати, адже з точки зору психології пам'ять не тільки не може бути свідомістю, а й жодним її різновидом. Хоча з іншого боку пам'ять та свідомість достатньо тісно взаємодіють.

Будучи одним з найважливіших системоутворюючих елементів суспільної свідомості, історична пам'ять є сублімованим вираженням ставлення окремих осіб і суспільства в цілому до окремих епізодів і подій минулого, явно або потенційно відображаючи інтереси різних соціальних груп і верств. Її змістом є сукупність знань та уявлень, цінностей та символів, ідей та переконань, вірувань та звичаїв, традицій, норм та правил поведінки, що передаються спадково, які складають ядро етнічної та культурної самоідентифікації індивідів і тим самим мають значний вплив на регуляцію їх поведінки та визначають сьогодення та майбутнє окремих соціальних груп та спільнот, а також етнічних груп та суспільства в цілому.

Збережені в пам'яті уявлення про минуле виступають ціннісними орієнтирами, що забезпечують регулятивний вплив на поведінку людей, їх сприйняття світу, сприяють формуванню національної та культурної ідентичності.

Поряд з цим в історичній пам'яті накопичуються негативні ідеї, зберігається пам'ять про події, які спричинили за собою значні моральні, людські та матеріальні втрати. Ці явища виступають своєрідними антицінностями, які людство черпає з уроків історії, а їх нормативне значення зводиться до того, що вони застерігають населення, політичні еліти та інші соціальні суб'єкти від повторення попередніх помилок.

Історична пам'ять багатовимірна і полісуб'єктивна: її носіями є як індивіди, так і певні соціальні групи, спільноти, суспільство в цілому. Багатовимірність феномена історичної пам'яті передбачає різницю ціннісних систем, соціальних нормативів і поведінкових настанов окремих її носіїв, що зумовлює необхідність виявлення й аналізу механізмів її трансляції та способів впливу на сучасні соціальні практики.

Досвід соціологічних досліджень показує, що важко отримати загальну середньостатистичну картину, яка б описувала стан історичної пам'яті всього населення країни: вибіркові опитування окремих груп не дозволяють отримати таку картину. У той же час такі дослідження дають можливість побачити відмінності в думках різних категорій населення, виявити імовірнісні тенденції в розвитку їх ставлення до тих чи інших аспектів культурних проблем і визначити ступінь їх стійкості.

Відома дослідниця політичної історії України Л. Нагорна підкреслює, що «історична пам'ять є важливим орієнтиром, який допомагає людині зберігати оптимізм і віру в остаточну перемогу добра над злом. Щоб уникнути потрапляння у світ спотворених відображень і жити в гармонії зі своєю совістю, кожен свідомий індивід повинен розробити свій власний спосіб взаємодії з Вічним абсолютom, а отже, і своє уявлення про зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім. Найважливіше – це не дозволити собі впасти в пастку цинізму та нігілізму, приймати всю доступну інформацію через розум і серце, протистояти маніпуляціям і оманливим впливам. І завжди пам'ятати, що майбутнє формується сьогодні, і за нашим бажанням воно стане таким, яким ми спочатку, спираючись на певні елементи минулого, уявимо його в своїй свідомості» [72, с. 318].

Значущість звернення до проблеми історичної пам'яті багаторазово зростає в ситуації масштабних інформаційних війн, які останніми роками велися з максимальною інтенсивністю і запеклістю. Інформаційна війна спрямована на знищення або, що ще небезпечніше, переформатування

історичної пам'яті народу, наповнення його суспільної свідомості чужими і деструктивними для нього цінностями, образами, міфами. Очевидно, що найближчим наслідком поразки в інформаційній війні може стати розпад усіх духовних і одночасно організаційно-управлінських структур суспільства, яке може програти, а в перспективі – втратити суверенітет.

Свого часу Л. Нагорна застерігала українське суспільство, вказуючи, що «історична пам'ять – не стільки масове знання про минуле, скільки сприйняття минулого як спадщини, що стає інструментальною цінністю. Коли пам'ять органічно вбудовується в систему пошуку ідентичності, проблеми об'єктивності відходять на другий план. Цілком імовірним стає «зловживання пам'яттю», а то й перетворення її на інструмент ідеологічної війни. Тому політику пам'яті варто розглядати не лише з епістемологічної, але й з етичної точки зору» [72, с. 311-312].

Історична пам'ять як соціально-культурний феномен, що знаходиться у безперервному розвитку та відбиває синкретичний характер суспільного прогресу, здійснює тим самим кардинальний вплив на загальні процеси культурно-історичного розвитку. Їй притаманні особливі механізми запам'ятовування, зберігання і відтворення соціокультурної інформації, що зрештою забезпечує актуалізацію традиційних форм життєздійснення соціальних суб'єктів і визначає можливості та спрямованість їхнього подальшого розвитку. Водночас її вплив відбувається по-різному і виявляється різною мірою в кожній окремо взятій ситуації: у деяких випадках вона виступає як основна детермінанта культуротворення, а в інших її роль є вельми відносною.

Образ минулого виступає як центральний компонент історичної пам'яті. Це найскладніший для реконструкції рівень, що формує її світоглядне ядро. Виконуючи функції пояснення минулого, історичний образ здатен відображати як наукову, так і ненаукову інформацію, а його найважливішими властивостями є метафоричність, емоційність і

впізнаваність, що забезпечує виконання його комунікативних функцій, а також здатність відображати деякі універсальні цінності.

Відповідно до типології Я. Ассмана, історична пам'ять буває двох видів: комунікативна і культурна [3]. Комунікативна пам'ять являє собою «пам'ять поколінь», що стихійно складається і передається за допомогою мовних повідомлень. Як правило, її змістом є індивідуальний досвід індивідів і малих груп (сімей, сусідських громад, невеликих трудових колективів). Цей досвід не передбачає складних способів кодування і передачі і тому відкритий кожному.

Культурна пам'ять завжди пов'язана з якоюсь «авторитетною постаттю»: шанованого «старця» в традиційному суспільстві або вченого-експерта – в сучасному. Феномен культурної пам'яті має свою специфіку збереження і передання, наприклад, за допомогою визнаних текстів (підручники, довідники тощо), і закріплюється в інституціональних формах. Тим самим культурна пам'ять являє собою «особливу символічну форму передавання й актуалізації культурних смислів, що виходить за рамки досвіду окремих людей або груп» [3, с. 156].

Я. Ассман розкриває вираження колективної пам'яті на матеріалі стародавньої історії, протиставляючи поняття «комунікативна» та «культурна» пам'ять. На думку німецького вченого, «комунікативна пам'ять, здатна передавати досвід людства у формах одноосібних біографій крізь обмежене число поколінь. Вона побутує в невимушеному вигляді й розповсюджується через щоденну комунікацію. Замість того культурна пам'ять є винятковою символічною формою передачі та ословлення смислів, що виходять за рамки досвіду окремих людей чи соціальних груп. Культурна пам'ять здатна зберігати історичні події з цілковитого минулого, формалізувати її на високому рівні, закодовувати у словах-символах, міфологічних образах, та виступати їх механізмом передачі через ритуальне спілкування» [3, с. 58-59].

За теорією Я. Ассмана культурна пам'ять є першорядною, оскільки вона формує простір, у який входять інші форми пам'яті (міметична, предметна, комунікативна) [3, с. 58-59]. Прослідкувавши поєднання уявлень про минуле з так званими політичними дороговказами та традиціями, вчений підкреслив, що писемність відіграє головну роль у процесі збереження та передачі пам'яті.

Важливого значення у концепції Я. Ассмана набувають такі категорії, як політична та культурна ідентичність. Акцентуючи на культурній пам'яті, дослідник не зважає на роль історичної пам'яті, у якій зберігаються події минулого та передаються засобами комунікації. Принагідно зауважимо, що найбільш адекватним способом вивчення комунікативної пам'яті є методологія усної історії.

На думку В. Бабки, «узагальнені особливості процесів функціонування пам'яті притаманні і для таких форм колективної пам'яті як історична та національна» [4, с. 43]. Науковець зазначає, що «історична пам'ять – одна з форм колективної пам'яті, сукупність процесів і результат сприйняття, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Національна пам'ять – форма історичної пам'яті, що зберігає сукупність образів, символів, ціннісних орієнтацій, наративів національної історії, які є найбільш значимими для самоідентифікації, самозбереження та консолідації національної спільноти» [4, с. 43].

Розв'язати проблему структурних зв'язків у системі пам'яті намагався французький філософ та соціолог, представник соціологічної школи Дюркгайма М. Альбвакс, відомий, власне, як винахідник та засновник наукової галузі дослідження історичної колективної пам'яті. Він від'єднав внутрішню індивідуальну пам'ять від зовнішньої колективної. Дослідник відзначав, що важливу роль у процесі формування історичної колективної

пам'яті відіграють «живі спогади» та «жива традиція» [109, с. 237; 276], «жива історія» [109, с. 15-18], проте не уживав саме поняття «жива пам'ять».

Активне використання цієї категорії було характерним для німецького культуролога Я. Ассмана, який на основі теоретичних результатів роботи свого предтечі виокремив чотири зовнішні форми пам'яті: міметичну, предметну, комунікативну та культурну, які за своїм походженням є соціокультурними [3, с. 19-21].

За допомогою часової різниці колективної пам'яті Я. Ассман охарактеризував колективні уявлення, характерні для багатьох культур Давнього світу. Проте дане дослідження обох видів колективної пам'яті (комунікативна та культурна) в епоху сучасності виступає малопродуктивним.

Поряд із «збереженням» та «відтворенням», що є головними процесами пам'яті, є «забування». Зокрема, виявляється схильність зберігати у пам'яті емоційно забарвлені події, а негативний чи більше трагічний досвід витісняється, а отже, забувається. Розглядаючи трагічні спогади про часи Голодомору сучасний вітчизняний історик Г. Касьянов зазначив, що «Пам'ять про голод у радянські часи, з одного боку, була предметом того типу забування, що П. Коннертон називає «репресивним стиранням» (repressive erasure) – якщо йдеться про дії держави, а з іншого – об'єктом забування як «приниженого мовчання» (forgetting as humiliated silence), якщо йдеться про суб'єктів забування» [43, с. 251].

З огляду на сказане запропонована Я. Ассманом структура колективної пам'яті виявляється дещо неповною, адже поряд із такими видами як «колективна» та «культурна» пам'яті, активно функціонують «історична», «соціальна» та «національна пам'ять». Отже, запропонована Я. Ассманом архітектоніка пам'яті, вимагає пошуку іншої структури, якої вимагає сучасна наука суспільно-історичний розвиток постмодерної доби.

Дослідник ранньомодерної історії України В. Кривошея, слушно зазначив про те, що «процес глобалізації веде до руйнації консерватизму пам'яті, який забезпечувався передачею досвіду від покоління до покоління» [61, с. 28].

Говорячи про процеси формування пам'яті на офіційному та неофіційному рівнях, де відбувається взаємодія пам'яті титульної нації з пам'яттю етнічної спільноти В. Кривошея зауважив, що «будь-яке накидання своєї історичної пам'яті під виглядом спільного минулого будь-якому іншому народу викликає завжди прихований опір, сприймається як приниження гідності» [61, с. 30].

До згаданих категорій історичної пам'яті слід додати ще такі, як «міфологічна» та «релігійна» пам'ять. На думку Ю. Шаповала «проблеми історичної пам'яті неминуче потрапляють у зону метафоричного моделювання» [101, с. 7]. Дослідник переконаний, що «надзвичайно важливо дбати про те, щоб тягар міфів не зруйнував остаточно фундамент загальногромадянської ідентичності. Історична пам'ять, якщо вона не зациклюється на травмах і «пошуку ворога», здатна цементувати суспільство, пропонувати прийнятну для нього систему міфів і символів. Останні виступають у ролі опор національної самосвідомості і маркерів самоідентифікації. Втрата історичної пам'яті або її значна деформація здатна зміщувати суспільні орієнтири, породжувати масовий песимізм» [101, с. 7].

Сучасний політичний міф, що є віддзеркаленою в образах ірраціональною формою світосприйняття й світобачення, О. Бойко визначає як форму, яка «спрощено і контрастно пояснює картину світу та регулює суспільні відносини» [9, с. 84]. Подібною є думка Ю. Шайгородського, який міфотворчість розглядає як «процес формування політичної свідомості» [100, с. 261]. Отже, пам'ять акумулює міфологічну й релігійну форми свідомості та виступає соціокультурним феноменом.

Фундаментом національної ідентичності виступає «історична пам'ять». На думку Н. Яковенко, ««історична пам'ять» нації – це категорія мінлива, відтак, кожна нова ситуація неминуче тягне за собою корекцію цієї-от «пам'яті», а відповідно – й національної ідентичності її носіїв» [107].

Поняття «національна ідентичність» Л. Нагорна визначає як «широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутною спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею» [71].

На думку І. Тимківа, «подолання критичних явищ у функціонуванні національної ідентичності споріднено із актуалізацією історичної пам'яті, яка виконує консолідуючу функцію. Разом з елітами держава виступає ключовим суб'єктом формування запиту на історичну пам'ять як основу національної ідентичності» [94, с. 212].

Історична пам'ять є основою формування національної свідомості, виступаючи важливим чинником ідентифікації особистості, соціальних груп і націй. В. Масненко аналізує її як один із ключових елементів української ідентичності, виділяючи особливості сакралізації традицій, поєднання міфології та наукового підходу, акцент на самобутності історичного процесу й державотворчій складовій. Ці особливості, за його думкою, стали відповіддю на історичні виклики, з якими стикалася Україна у процесі формування модерної нації [68, с. 61].

М. Козловець акцентує увагу на тому, що «історична пам'ять є джерелом ретрансляції досвіду, інструментом подолання криз ідентичності та самоусвідомлення. Він вказує, що український народ, попри наявність історичних поразок і сучасних труднощів, зберігає пасіонарність, корінну в самобутності, культурі й історії. При цьому він зауважує, що домінування соціального песимізму в українському соціумі потребує нових підходів до

інтерпретації історичного минулого, спрямованих на формування оптимістичного бачення майбутнього» [55, с. 482-483].

Л. Нагорна розглядає історичну пам'ять як складову колективної ідентичності, наголошуючи на її конфліктогенності через ідеологізовані та регіональні відмінності символів минулого. Дослідниця вказує, що «політика пам'яті має бути інструментом громадянського єднання, спрямованого на збереження зв'язків між минулим, сучасністю та майбутнім. Вона підкреслює важливість створення раціонального ставлення до історичних традицій, інновацій і культурної спадщини, вільного від маніпуляцій та фальсифікацій» [72, с. 11].

Пропонуючи новий підхід до розуміння ідентичності Я. Грицак, вважає, що українську націю слід не добудовувати, а модернізувати, виходячи за межі традиційної національної парадигми. Вчений наголошує, що історична пам'ять може стати як джерелом розвитку, так і перешкодою, якщо зберігатиметься як засіб маніпуляцій або інструмент політичної мобілізації. У сучасних умовах, на його думку, важливішим є зосередження на формуванні цінностей, а не лише ідентичностей, що дозволить досягти якісного оновлення суспільства [22, с. 19].

С. Кримський підкреслює значення духовності в історичному процесі, відзначаючи, що саме вона «зробила українську націю суб'єктом світової історії» [62, с. 2]. Ця теза має особливе значення в контексті глобалізації, яка ставить перед історичною пам'яттю завдання збереження національної ідентичності поряд із інтеграцією в європейський та світовий культурний простір.

В умовах інформаційної війни ключовими завданнями стають відмова від маніпуляцій історією, критичне осмислення міфів і створення збалансованого діалогу між різними підходами до інтерпретації минулого. Це сприяє формуванню демократичного суспільства, здатного до компромісу та толерантності. Історична пам'ять допомагає сучасній людині зрозуміти себе

як частину великого історичного процесу, надає впевненості у власному місці у світі та слугує основою для прогнозування майбутнього.

Отже, історична пам'ять не лише зберігає минуле, а й формує основу для національного єднання, культурного прогресу та суспільної гармонії. Аналізуючи минуле, ми створюємо фундамент для прогресивного розвитку, зберігаючи історичну правду та захищаючи її від викривлень.

Як бачимо, історична пам'ять є невід'ємною частиною національної ідентичності, забезпечуючи її відтворення через переосмислення минулого і пошук нових підходів до його інтерпретації. У глобалізованому світі вона виконує ключову роль як у формуванні внутрішньої стратегії національного розвитку, так і у просуванні позитивного іміджу країни на міжнародній арені. Історична пам'ять допомагає людині усвідомити себе частиною великого історичного процесу, визначити своє місце у сучасності та відчутти відповідальність за майбутнє.

Історична пам'ять сприяє соціалізації особистості, формуванню історичної свідомості та вихованню молоді. Вона забезпечує зв'язок між поколіннями через знання, традиції, погляди та цінності, дозволяючи осмислити досвід минулого для прогнозування майбутнього. Завдяки цьому історична пам'ять виступає потужним джерелом оптимізму, надає впевненість у значущості власної культури та місця України у світовій історії.

У сучасних умовах глобалізації та інформаційних війн особливе значення має історична правда, яка є не лише основою просвітництва, але й важливим інструментом боротьби з фальсифікаціями та маніпуляціями. Україна має відстоювати свою історію, уникаючи нав'язаних міфів і комплексів меншовартості, через утвердження загальнолюдських цінностей та гідності. Демонстрація світові багатства української культурної спадщини та історичних досягнень підвищує авторитет держави та сприяє її інтеграції у світову спільноту.

Історична пам'ять також виступає основою для порозуміння між представниками різних національних проектів. Вона формує історичну культуру, яка з одного боку підтримує національну самоідентифікацію, а з іншого – сприяє діалогу і толерантності. Глибокий аналітичний підхід до минулого передбачає врахування різних його інтерпретацій та пошук унікальних уроків, які можуть бути корисними для майбутнього.

У цьому контексті важливим є вироблення культури діалогу – здатності чути інші точки зору, цінувати різноманітність досвіду та будувати на основі історичних знань спільні проекти майбутнього. Лише через відкритий діалог і переосмислення минулого можна досягти розвитку демократичного суспільства, яке базується на довірі, толерантності та прагненні до гармонії.

1.2. Постать Т. Шевченка в культурно-історичному розвитку українського суспільства

У реаліях культурно-історичних процесів початку XXI століття, що нині відбуваються, особливої практичної значущості набуває завдання збереження цілісності та забезпечення наступності накопиченого українським народом соціально-культурного досвіду.

Звернення до такого досвіду та його активне використання стає найважливішою умовою вироблення стійкого імунітету проти загрози руйнування соціальної та етнокультурної ідентичності.

До числа основних і найвпливовіших інститутів, які беруть участь у формуванні історичної пам'яті людини та суспільства, перш за все, належить національна культура. Найважливішими джерелами пам'яті про минуле є історична наука, художня література, а також особистий досвід, зокрема документований (листи, мемуари, спогади тощо). Їхня роль зумовлена

завданнями фіксування та перетворення історичної інформації на логічні структури та художні образи.

Високий ступінь емоційного впливу на свідомість людей мають літературні твори, які надають уявленням про минуле життєвої сили і правдоподібності, внаслідок чого ті перестають бути сухими науковими фактами і набувають «плоті і крові». Історичні події, втілюючись у долі героїв творів, їхні думки та вчинки, набувають енергетики індивідуального досвіду, а історичні факти, таким чином, трансформуються в образи минулого.

Яскравим прикладом митця, який зумів передати своїм нащадкам пам'ять про історичне минуле України, став Т. Шевченко. На думку М. Жулинського «Геніальна творчість і життєвий шлях Тараса Шевченка, що еволюціонував від раба-кріпака до академіка гравюри Імператорської академії мистецтв, врешті, набагато більше – до речника етнонаціонального буття та консолідатора українського етносу, зробили його символом українства і одним із найпотужніших чинників у формуванні українських державницьких інтересів» [27, с. 61].

Як зазначає М. Кудрявцев, «Тарас Шевченко прийшов у світ зі своїм словом, коли права і гідність українства були потоптані й зневажені до крайньої межі. Роз'єднаний по різних імперіях український народ, ліквідоване у XVIII ст. гетьманство, здеморалізована і зденаціоналізована українська еліта, остаточне закріпачення царицею Катериною II козацьких сіл, космополітична орієнтація лібералів-західників, що попри всі демагогічні сентенції про свободу, намагалися адаптувати українську культуру в загальноросійський літературний процес» [64, с. 4].

Виріши в «неволі між чужими» більшу частину свого життя поет прожив у «чужому» для нього середовищі. Відірваність від рідного краю лише употужнювала душевний біль Т. Шевченка: він страждав болем самої України, її минулим і сучасним.

На увагу Т. Шевченка до минулого своєї батьківщини вказував авторитетний вітчизняний історик М. Грушевський у своєму дослідженні «Нарис історії українського народу», звертаючись до кола таких мотивів поетичних творів, як «народні війни XVII–XVIII ст., ідеалізація козацтва, яка йшла від фольклорної традиції, незалежність та свобода, ідеали суспільної справедливості» [23, с. 316].

Один з деміургів вітчизняної гуманітаристики С. Смаль-Стоцький означив світогляд митця так: «Це світогляд українського національного генія Тараса Шевченка, це та мудрість своя, що впливає в нього із синтези історичної народної традиції, народного теперішнього життя, із найглибших міркувань про найвищі цілі і смисл життя, із соборної душі української, тугу й думи якої Шевченко вмівнайживіше – як ніхто інший – відчути і своїм огненним словом благовістити» [82, с. 32].

Студіюючи історіософію Шевченка, як чільного представника української літератури, А. Княжинський, вважав його «творцем українського ідеалізму» [51]. Адже як один із найбільш народних поетів у вітчизняному та світовому письменстві, Т. Шевченко «став речником національної свободи, врешті каталізатором життя українського народу, тим духовним підґрунтям, на якому утверджувалась і тримається нація» [64, с. 6].

Гарвардський шевченкознавець Г. Грабович називає Т. Шевченка «серцевиною українського самоототожнення», «центральною символікою новітнього українства» [19]. На думку О. Забужко, саме Г. Грабовичу належить відкриття першого здогаду про те, що «творчість Шевченка являє собою «великий космогонічний міф», «грандіозну світоглядну першосистему» [28, с. 14]. Дослідниця ставить постать Т. Шевченка в «типологічний – діахронний – ряд письменників – творців національно-консолідуючого авторського міфа» [28, с. 15].

Чимало дослідників української історіографії кваліфікують життєтворчість Т. Шевченка як один з етапів українського національно-

визвольного руху. Так, І. Дзюба, як один з натхненників української незалежності, справедливо відзначив, що Т. Шевченко «ствердив самодостатність українського світу – як антитезу малоросійськості й провінціалізму. Він присвятився розвитку гуманістичних і демократичних понять у суспільстві. Велика його заслуга перед українським народом у тому, що він уперто вщеплював у його свідомість ідеї демократизму, народного самоврядування, соціальної та національної справедливості, правди і свободи» [25, с. 697].

Володіючи даром поета-пророка Т. Шевченку вдалося спроектувати історичне минуле України, як зазначив М. Кудрявцев, «на майбутнє, на трагічний не тільки фізичним, а й духовним нищенням українства вік ХХ-й» [64, с. 7]. Це справедливо підтверджують поетові слова:

*«Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись;
Виростають нехрещені
Козацькі діти;
Кохаються невінчані,
Без попа ховають,
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!»* [102, с. 59].

Як бачимо, тут Шевченко-поет веде мову не лише про соціально-національний гніт, а головне про наступ антихристиянської сили на православну віру, яка була духовно-моральним базисом української нації.

Болісний крик до приспаної совісті сучасників, до національної і людської гідності пригноблених співвітчизників, які зганьбили славу волелюбних предків, проходить головним лейтмотивом і через історичні поеми «Іван Підкова», «Гамалія», але в першу чергу, через романтичну революційну героїчну епопею «Гайдамаки», яка стала найсильнішою поетичною оповіддю-трагедією у світовому письменстві.

На закодованість в цьому творі історичної пам'яті вказує той факт, що Т. Шевченко більшою мірою вдавався до «містифікованих тверджень», які свідчать про те, що писав він не стільки за історичними джерелами, а «так, як чув од старих людей», про що пише у своїй передмові до видання «Гайдамаків» 1841 року: *«Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрюкованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда впововину видуманий, а смерть вільшанського титара правдива, бо ще є люди, которі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були, – за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: «Коли старі люди брешуть, то й я з ними» [105, с. 202].*

Аналізуючи неоднозначне сприйняття критиками історичної канви «Гайдамаків» авторитетний вітчизняний літературознавець М. Наєнко доходить висновку про те, що «нерозуміння Шевченкової поезії від Белінського до Грабовича набути якогось нового обличчя так і не спромоглось. Змінилась тільки термінологія: те, що в першого називалось атрибутикою малоросійської творчості, у другого дістало назву «інтелектуального бриколажу», «детритів культури»» [74, с. 274]. Дослідник думає вголос і ставить питання когорті таких критиків: « Невже твір історичної тематики мусть триматися тільки берега міркувань «чистих» істориків; адже кожен із них завжди був не «чистим», а неминуче тенденційним?.. Невже в ньому має звучати цілковита недовіра до фольклорних джерел, які, пройшовши фільтр людської пам'яті, в кінцевому наслідку є відбитком найправдивішої картини світу?» [74, с. 274]. Ми погоджуємося із цією думкою М. Наєнка, адже і свідчення самого поета, і сказане вище potwierджують визначення поняття «історичної пам'яті», яке сьогодні зафіксовано в енциклопедії історії України: «сукупність цілеспрямовано сконструйованих засобами історичної політики порівняно

сталих взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле, що стандартизовані й кодифіковані в суспільних, культурних і політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках» [96].

Т. Шевченко в «Гайдамаках» концепти «воля» та «неволя» міцно прив'язав до конкретної історичної події історії українського народу – повстання правобережних українців проти польського поневолення в 1768 році, яке дістало в народі назву «Коліївщина». Етимологія цієї назви, яку слід виводити «від дієслова «колоти», а не іменника «кілок», як досі вважають деякі дослідники» [74, с. 275], напряду пов'язана із знищенням гайдамачини, яку було потоплено в «морі крові».

Т. Шевченко, як глибоко національний поет, романтизуючи своїх героїв-персонажів як мучеників та героїчних месників, не вдавався до їх ідеалізації. У тексті поеми «Гайдамаки» Т. Шевченко зображує ідилічні картини гармонії, витвореної Богом:

*«А сонечко встане , як перше вставало
І зорі червоні, як перше пили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться, в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами
І над тим, що буде з нашими синами;
Ти вічний без краю!»* [102, с. 100].

На фоні такого мирспокою розгортаються братовбивчі криваві картини, що породжують терор, а з ним і гріх, як моральний переступ.

Незважаючи на амбівалентне сприймання самим поетом «гайдамаків», які стали виявом справедливої карі гнобителів, Т. Шевченко уславлює повстанців, їхні «криваві діла» у гіперболізованих картинах:

«Ото гайдамаки. На твалт України

*Орли налетіли; вони **рознесуть***

*Ляхам, жидам **кару**;*

За кров і пожари

***Пеклом** гайдамаки ляхам **оддадуть**» [102, с. 121].*

Трагедію України Т. Шевченко вбачає, перш за все, у продажності національної еліти, яка позбавлена справедливого державного мислення. Здобуваючи славу через присягу та служіння інтересам чужих царів, шляхта здобуває псевдо-славу рабів:

*«Так от як **кров** свою **лили***

***Батьки** за **Москву і Варшаву**,*

І вам, синам, передали

***Свої кайдани, свою славу!**» [102, с. 320].*

Поет намагається зрозуміти часопростір, у якому він жив, крізь минуле. Результатом такого осмислення національної історії є ліричний лемент «Розрита могила» (1843), трагічна медитація «Чигирине, Чигирине» (1844) та драматична поема-містерія «Великий льох» (1845). На думку М. Наєнка, епіграфом до цих творів могла б слугувати строфа з поезії «Чигирине, Чигирине» [74, с. 279]:

«За що ж боролись ми з ляхами?

За що ж ми різались з ордами?

За що скородили списами

Московські ребра?? Засівали,

І рудою поливали...

І шаблями скородили.

Що ж на ниві уродилось??!

Уродила рута... рута...

Волі нашої отрута» [102, с. 227].

В останньому з названих творів «Шевченко порушує тему всезагальної історичної вини, що полягає у втраті причетності народу до свого героїчного

минулого, внаслідок чого – безпорадність і неспроможність боротися за свою долю, за своє місце в історії, безсоромно присвоєну чужинцями» [64, с. 13].

Вигадані поетом містеріальні образи, позначені магічним числом «три» («три душі», «три ворони», «три лірники»), дали можливість Т. Шевченку показати у підтексті твору поневолення як соціально-політичну патологію, що уразила і знищує не лише українську історію, а й усю людську цивілізацію. На думку М. Наєнка, «поет тут вийшов на одвічну проблему боротьби добра і зла, які з однаковою інтенсивністю продукуються в людському середовищі, але однаково залежать і від волі Божої, якій постійно протистоїть сатанизм» [74, с. 280].

Потужним фактором, що стимулював у поезії Т. Шевченка появу революційних настроїв та ідей, стало їхнє антицаристське спрямування, а отже, акцентування на необхідності докорінних змін несправедливого суспільного устрою, що є монархічним та кріпосницьким.

Маркером з числа таких творів виступає політична сатира «Сон» («У всякого своя доля»), у якій автор вдається до сатиричного висміювання російського самодержавства, дискредитації царської влади у сцені «мордобоя» у царських палатах. Т. Шевченко не боїться поставити гнівне запитання: *«Чи довго ще на сім світі / Катам панувати?»* [102, с. 236].

Реінтерпретація поеми «Сон» спонукає до висновків, що Т. Шевченко передбачав повалення самодержавно-поміщицького ладу активним шляхом. Поет висловлював сподівання на «народну революцію», про появу якої писав, звертаючись до сучасної йому України, яка була позбавлена гетьманської влади:

*«Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
На ворога стануть»* [102, с. 220].

Антикріпосницьке спрямування творів Т. Шевченка, яке мало осудливе та негативне зображення кріпосницької дійсності, є ще одним революціонізуючим струменем поезії Кобзаря. Автор наповнює його біблійними переспівами, переорієнтовуючи зміст першотексту на соціально-національне гноблення українського народу в «тоталітарній російській імперії».

Приховавши у форму переспівів біблійних псалмів мотиви національного гніту й неволі, соціальної несправедливості, Т. Шевченко викривав утиски поміщицької й імперської загалом влади, а, отже, закликав цим до активної боротьби із тоталітарним царизмом, яка намагалась у першу чергу знищити українську національну пам'ять.

Про розуміння Шевченком необхідності збройного повстання для виборення незалежності України наголосив І. Франко, який на початку ХХ століття вже був доволі зрілим критиком. Зокрема він зазначав : «Поучений досвідом віків і морями пролітої крові Шевченко добре знав, що такі речі, як свободу людини й національності, як національну самостійність та повноправність не дістається просто з Божих рук.... Шевченко відчував усією душею, що боротьба за освободження української нації буде важка» [98, с. 314-316].

Свою віру неминуче повалення царського самодержавства Т. Шевченко висловлював у «Подражанії Іезекіїлю. Гл. 19» у формі апокаліптичних візій про прихід народної революції:

«Вітер з поля

Дихне, погне і полама.

І ваша злая своєволя

Сама скупається, сама

В своїй крові. Плач великий

Воместо львчищого рика

Почують люде. І той плач,

*Нікчемний, довгий і поганий,
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!» [102, с. 617].*

В історіософській інтерпретації Т. Шевченка українська історія поставала у «сакральньо-містеріальному освітленні», а саму Україну поет наділяв, за висловом Ю. Барабаша, обрисами «боготвореності й трансцендентності» [7, с. 15].

Шевченкове послання «І мертвим , і живим...» перейняте лиховісним передчуттям багатовікових моральних устоїв та національної катастрофи.

В. Смілянська та Н. Чамата зауважують, що «головний соціальний конфлікт часу – опозиція пани / люди/ реалізується в поемі шляхом зіткнення обох образних рядів. Цей конфлікт сягає глибоко в історію: обидва стани мали «славних прадідів великих», які поклали свої голови за волю України; а «погані правнуки» – колишня гетьманська старшина , а нині – малоросійські дворяни кріпосники – перетворили таких же козачих правнуків на підневільних «незрящих гречкосіїв» [83, с. 134-135].

Переконаний в ефективності свого поетичного слова, Т. Шевченко хоче примусити «своїх земляків» досягнути своє національну та соціально-культурну долю як національної еліти. Поет намагається присоромити їх і спонукає змінити власну соціальну діяльність, адже «терпіння народу не безмежне, застерігає поет , і на захист людей у кривавому апокаліпсисі повстане сама земля України, і «Дніпро, і гори»» [83, с. 135].

Поет виводить власну «матрицю» народної революції у таких рядках:

*«Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море*

Дітей ваших... і не буде

Кому помагати.

Одицурається брат брата

І дитини мати...

І навіки прокленетесь

Своїми синами!» [102, с. 317].

Як бачимо, Шевченко пророкує не лише про історичні катаклізми революційних збурень та громадянської війни поч. ХХ століття, а й метафорично говорить про крах радянського тоталітарного режиму.

Аналізуючи психологічний ґрунт поезописьма Т. Шевченка, Н. Зборовська відзначила, що сам поет відчував себе позначеним створити духовний подвиг. Вивчення Шевченком Біблії, яка була в казематі настільною книгою і «спасінням від душевних мук», сприяла психологічному наслідуванню подвигу Христа-спасителя. На думку дослідниці, Т. Шевченко є «сином Національним, який творить себе для України, як батьківське Велике Слово, і прагне запліднити українське несвідоме материнське тіло національною свідомістю» [33, с. 96].

На подібність Шевченкового генія із міфом про Ісуса Христа вказує М. Наєнко, яку вбачає у віковій характеристиці поета та Христоса: «основні свої шедеври геніальності він (як і Христос) створив до тридцятирічного віку, а в тридцять три був фактично розп'ятим. Його заслано солдатом у дикі оренбурзькі степи та ще й дописаною власноруч царем Миколою заборонаю писати й малювати. Для творчої людини це навіть більше, ніж фізичне розп'яття» [74, с. 263].

Висловлюючи різні погляди на суспільні переміни Т. Шевченко оспівував як у дусі революційної ідеології, так і поетизації християнських цінностей: братолюбства, милосердя, всепрощення. На думку Л. Плюща, «Революційна молитва (молитва помсти) й всепрощенська, ці дві варіації молитви є двома шляхами, путями до правди : путь «правди-мсти», збройної ,

кривавої ... та путь правди-любови, всепрощення, путь Христа. Ці дві путі не просто не заперечують одна одну, а й доповнюють, співіснують в Шевченковому світогляді» [78, с. 27].

Зважаючи на викладене вище доходимо висновків, що Т. Шевченко й надалі залишатиметься кодексом українства на нелегкому шляху до реальної, а не декларованої свободи. І тут доречно пригадати слова В. Винниченка про те, «Шевченко – живий, реальний символ нашого народу. В його особі історія зареєструвала той стан нашої нації, в якому вона тоді перебувала. І Шевченко – ні одною рисою не зрадив ні самому собі, ні своєму народу» [15, с. 89].

Нині актуальними залишаються слова академіка НАНУ М. Жулинського: «Будучи нащадками такого універсуму - митця, етнографа, історика, літератора, філософа, етноконсолідатора, яким є Шевченко, ми не можемо не відповідати за долю колосальної значимості Шевченкового спадку, який все ще потребує легітимації та цілісного неупередженого прочитання» [27, с. 61].

Весь поетичний арсенал Т. Шевченка спрямований на донесення вічних і незаперечних історичних та національно-патріотичних істин. У своїх візіях прийдешнього Т. Шевченко посідав і посідає революційну позицію, метою якої є політичне та соціальне визволення, а в сьогоденних умовах боротьби із російською навалою, Шевченкові слова живлять і загартовують славних синів у нещадній боротьбі за державну незалежність, за волю й свободу.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНА В ІСТОРІОСОФСЬКІЙ ПАРАДИГМІ СВІТОГЛЯДУ Т. ШЕВЧЕНКА

2.1. Націософська концепція Т. Шевченка

Історіографія вивчення історичного дискурсу Т. Шевченка вже неодноразово була предметом наукових зацікавлень відомих філософів, істориків, шевченкознавців, які дослідили націософську концепцію Шевченка. До таких належать монографічні дослідження Ю. Барабаша [7], І. Дзюби [25], О. Забужко [28], О. Бороня [10], С. Брижицької [11], Г. Ключека [48, 49, 50], В. Пахаренка [77], П. Іванишина [39], В. Смілянської [83], В. Дудка [26], Є. Сверстюка [80], Л. Тарнашинської [92], О. Сліпушко [81] та багатьох інших.

Важливими видаються загальноісторичні наукові праці, у яких з'ясовується роль та місце Т. Шевченка у суспільно-політичному, культурному та націєтворчому процесі XIX – XX століття. До числа таких належать роботи М. Грушевського, І. Огієнка, І. Крип'якевича, В. Борисенка, І. Нагаєвського, Я. Грицака, В. Вериги та багатьох інших.

Говорячи про винятковість постаті Т. Шевченка М. Жулинський зазначив: «як історіософ він викристалізував неординарний вектор і стиль нашої історії, надав їй сакрального відтінку, різко відкинувши конформістські моделі малоросійства чи полонізації. Як філософ-утопіст він закликав до життя в братолюбії на засадах християнства, в гармонії зі всесвітом. Як гуманіст обіймав серцем усі народи. Відомо, що в українській інтелектуальній історії переломне значення мала вперше сформульована Шевченком ідея нації як духовного трансцендентного континууму «мертвих, і живих, і ненарождених» («Послання»), згідно з якою не лише предки відповідають за долю нащадків, а й нащадки – за долю предків (посмертну)» [27, с. 61].

На значення постаті Т. Шевченка в історичному розвитку України вказав І. Крип'якевич: «через поезію Т. Шевченка ідеї кирило-мефодіївців мали поширення серед тогочасної інтелігенції, а об'єднані поетом історичні традиції національної спільноти впливали на розвиток національного життя, національної свідомості українців, сформували у подальшому новий громадянський світогляд, який і після смерті поета підтримував тих діячів, які зазнавали утисків з боку імперської адміністрації» [63, с. 291].

Домінантою націософії Т. Шевченка була «Україна», як ключова категорія свідомості поета та його художньо-поетичної уяви. Концептом «Україна» Т. Шевченко означив свої естетично-філософські засади, ідейні переконання і, власне, свою історіософську доктрину.

Справедливим є твердження Ю. Барабаша, що «для сучасного читача в імені, людському образі та поетичній спадщині Шевченка, в його вічно живому Слові втілена сама Україна. Поза Україною не досягнемо Шевченка, без Шевченка не зможемо ні уявити, ані вповні збагнути Україну» [7, с. 11].

Тема України в осмисленні Шевченком досліджувалася у дожовтневий та радянський період І. Франком та І. Пільгуком. Сьогодні ця тема вивчена у ракурсі проблеми етнічного виживання та поглиблення соціально політичних мотивів, зокрема й «міфу України». Як зазначає О. Забужко, «саме в лоні Шевченкового міфа відбулося зародження того, що можемо з повним правом визначити як українську національну ідею» [28, с. 105].

Витоки становлення національної самосвідомості Т. Шевченка варто досліджувати через формовияви, а саме: способи існування і вираження змісту, структури національного самоствердження. Головним з таких формовиявів у творчості поета є поняття «батьківщина».

На думку І. Франка, «почуття батьківщини у Т. Шевченка ґрунтується свідомо та твердо на любові до всіх людей, на бажанні загальнолюдського братерства, на прихильності до всіх пригноблених і покривджених, між котрими перша і найближча серцю поета його рідна «Україна»» [98, с. 13].

Звернення поета до своєї батьківщини виповнюється почуттям патріотизму, рефлексією стосовно минулого, теперішнього та майбутнього:

*«Зажурилась Україна –
Така її доля!
Зажурилась, заплакала
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина»* [102, с. 59].

У поетичних текстах Т. Шевченка знаходимо й інші назви поетової батьківщини: *Україна* та *Вкраїна*, але найчастотнішою за ужитком є назва *Україна*.

Винятковість Шевченка підтверджується й тим, що він першим розмежував такі поняття як «Україна» та «Малоросія». Остання назва наявна лише в офіційному листуванні з російськими кореспондентами. У листах до своїх друзів-земляків Т. Шевченко зазвичай уживає топонімічну назву «Україна». Так, у листі до Я. Кухаренка від 26 листопада 1844 року поет писав: *«Був я уторік на Україні – був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плавав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися»* [104].

Головною культурною та політичною проблемою для поета завжди була Україна. Все, що не окреслюється природними символами поняття «батьківщина» для Т. Шевченка є «чужим». Характер прив'язаності поета до своєї рідної землі набуває міфічного значення, адже більшу частину свого життя він був відірваним від України.

Для Т. Шевченка «земля-батьківщина» є опредметизованою. Як зазначає С. Брижицька, «вона породжує духовний зв'язок взаємозалежності й постійних рефлексій про її минуле, сьогодення й майбуття, про її значення і для Шевченка, і для його земляків. Поет активно використовує означальні

займенники: думки охоплюють «всю» Україну, «усю» Україну, події відбуваються «по всій» Україні» [11, с. 68].

Виразними формовиявами національної самосвідомості у поетичних текстах Т. Шевченка є усвідомлення поетом своєї «батьківщини» як землі та життя його предків, своєї причетності до цього. У своїх ранніх творах, звертаючись до теми України, Т. Шевченко розробляв мотиви героїзму та трагізму національної історії, які були традиційними для народної творчості. Так, в історичній поемі «Гамалія» поет вдається до ідеалізації минулого, прославляючи подвиги козаків та їх ватажка – отамана Гамалію :

*«Слава тобі, Гамалія,
На весь світ великий,
На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині»* [102, с. 211].

На думку А. Соколової, «Шевченків Гамалія – витвір поетичної уяви, опертої на історію: жоден історичний Гамалія участі у морських походах не брав. Але саме завдяки Шевченкові дзвінке імення Гамалія потрапило в український національний пантеон, символізуючи відвагу й самовіддане бойове служіння Україні» [85, с. 66].

Творячи образ України, Т. Шевченко спирається у своїй поетиці на фольклорно-пісенну традицію, для якої характерні такі етнопросторові ознаки, як «Дніпро», «степ», «могили», «вітер буйний», «сине море» тощо. Ю. Барабаш підкреслює, що «сфера функціонування подібних прикметі архетипів, так само, як історичних сюжетів і типологічних для національного буття й побуту ситуацій, не обмежена в Шевченка лише раннім періодом, – вони стануть наскрізними для всієї його творчості, ввійшовши, однак пізніше в новий, інтелектуально значно насиченіший і багатогранніший естетично-поетикальний, філософський, історіо-та націософський текст» [93, с. 15].

Поетика «Гайдамаків» має тришаровий характер, де перший містить типові фольклорні характеристики, другий – романтичну стихію у міфологічному баченні минулого (гетьмани, булава, степи України), сцен кривавої боротьби, трагічного образу Івана Гонти, і третій – стилістично-мовленнєвий шар, наповнений рефлексіями та медитаціями поета, які сприяють поглибленню образу України.

В цьому творі образ України є багатовимірним, адже поет не лише осягає героїчне та славне минуле батьківщини, а й, на жаль, все те, що призводить до так званої «деформації ідеального образу», спричиненої жорстокою для України історією.

Підсумком двох подорожей Т. Шевченка на Україну став його альбом «Три літа», у якому поет осмислив свої враження, сповнені тяжких розчарувань від побаченого:

*«І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь, –
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитес
Серце ядом гою –
І не плачу, й не співаю,
А вию совою»* [102, с. 334].

Поетове «виття» переймається закликами до помсти у поемі «Холодний яр», яка наснажена готичною «поетикою жахів». Поштовхом до створення цього твору стала поїздка Т. Шевченка до урочища «Холодний Яр» у 1843 році та вивчення історичної праці А. Скальковського «Наїзди гайдамаків на Західну Україну у XVIII столітті. 1733 – 1768», у якій історик

подав зневажливе ставлення до гайдамаків як представників низового суспільства.

Обурення Т. Шевченка таким висновком А. Скальковського вилилось у Т. Шевченка в монолог, у якому він викриває й картає суспільне зло та стає на захист гайдамаків:

*«Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну»* [102, с. 323].

Поет бачить гайдамаків не «розбойниками», а захисниками своєї країни. Експресивна полемічна реакція Т. Шевченка на критику народних месників виповнюється елементами профетизму:

*«в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру»* [102, с. 323-324].

Свій священний обов'язок перед Україною Т. Шевченко бачить у боротьбі за звільнення своєї батьківщини від тоталітарної системи російської імперії. Поет робить свій вибір свідомо, пов'язуючи його з долею української нації:

*«Мені однаково, чи буду
Я жити в **Україні**, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —*

Однаковісінько мені.

Та не однаково мені,

Як Україну злії люде

Присплять, лукаві, і в огні

Її, окраденую, збудять...

Ох, не однаково мені» [102, с. 280]

На переконання О. Вертія, «доля України, потреби нації для Т. Шевченка – понад усе, навіть понад особисте життя. Підпорядкування їй усіх своїх дій, вчинків, організація себе і своїх співвітчизників на подолання будь-яких вагань і перешкод, на соціальне і національне пробудження свого народу, на здійснення потреб нації – ті складники духовного світу Кобзаря, які визначають зміст понять «честь», «гідність», «добре ім'я», «священний обов'язок» у його розумінні» [14, с. 17].

Творчі прагнення поета, його тернистий життєвий шлях засвідчують, що Т. Шевченко не зрадив цим принципам. Поет творив художню концепцію України в муках і боротьбі, у прагненнях та мріях про «оновлену землю», на якій не буде *«врага-супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде, на землі»* [102, с. 630].

Шевченкова філософія українського духу є глибоко індивідуальною. Вона ґрунтувалась насамперед на метальності та національній ідеї українського народу та відображає щиру й беззахисну у своїй відкритості душу поета-мислителя.

Е. Соловей зазначає, що надто багато плутанини внесено в наукове студіювання питання «Шевченко як філософський поет». На думку дослідниці, «автори, здавалося б, вільні від ідеологічного тиску, часом далекі не додавали ясності в цьому питанні» [90, с. 95].

Про філософські аспекти поезії Т. Шевченка активно дискутували історики та літературознавці різних років (С. Єфремов, М. Зеров, Ю. Івакін, Л. Плющ, В. Мовчанюк, Г. Грабович, Т. Бовсунівська та ін.). У цьому сенсі

зазвичай говорять про філософські погляди поета на «проблеми національної самосвідомості» (Е. Соловей).

В. Мовчанюк у монографії «Медитативна лірика Т. Г. Шевченка» (К., 1993) підкреслює, що «мало досліджується проблематика філософської лірики, інтелектуалізм поезії Шевченка» [70, с. 3].

Розглядаючи поняття інтелектуалізму в літературі, слід мати на увазі не лише творчу реалізацію філософського начала в художньому творі. Йдеться про введення в літературу інтелектуальної сфери життя як предмета безпосереднього естетичного осмислення й відображення. Т. Шевченко одним із перших звернувся до інтелектуальної сфери життя, обравши її темою й об'єктом своєї поетичної творчості, а отже, цілком закономірно, що Т. Шевченка вважають поетом-мислителем.

У Т. Шевченка суспільно-політична й філософська думка стала головним «героєм» окремого художнього твору, рушійною силою розвитку ліричної теми. Його поезія символізує пошук та досягнення істини, спосіб осмислення політичних і філософських проблем буття.

В українській літературі, поза сумнівом, чільним репрезентантом високоінтелектуальної «поезії думки» був Т. Шевченко. Твори поета часто містять параболічну думку. Їм властива багатоплановість, незавершеність, поліасоціативність змісту, наявність інакомовного образу, що тяжіє до символу.

На думку Е. Соловей українська філософська поезія первісно тяжіла до притчевих параболічних сюжетів, наділених особливою «місткістю, здатністю підводити до переконливо-наочного морального висновку і присуду, нести і великий «додатковий» невисловлений, але зрозумілий буттєвий зміст» [90, с. 71].

Т. Шевченко мав велику здатність поєднувати у своїх поезіях буттєву конкретику з філософськими узагальненнями. У Шевченкових творах відстежуємо філософськи концептуальний аналіз проблем буття,

Очевидними є такі ознаки його поетики, як тяжіння до умовності й експериментальності в зображенні буття, притчеподібна образність, символіко-алегоричний дискурс тощо.

Процес інтелектуалізації творчості Т. Шевченка бере початок від першого «Кобзаря» (1840 р.), «Гайдамаків» та інших творів, у яких ідеться про національну історію («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «До Основ'яненка»). Т. Шевченко не просто висловлює свої погляди на минуле, а немов проєктує історію на сьогодення, осучаснює історичну тему. Саме тут слід шукати витoki параболічного образного мислення Т. Шевченка. Це твори історичного метажанру, а не притчі чи алегорії в «чистому» вигляді. Однак вони містять повчальні для читача «уроки» історії, орієнтовані на активізацію його соціальної та національної свідомості. Тобто йдеться про маркери параболічного тексту.

Для «інтелектуального стилю» Т. Шевченка характерні часто вживані алюзії. Поет вдавався до цього прийому для увиразнення авторської позиції щодо зображуваного, а також з метою підсилення естетичного ефекту. Так, натяки, «підказки» й іронічні «обмовки» в «Неофітах» (*«Ідеш шукать його в Сибір Чи теє... в Скіфію»*) розкривають езопівський підтекст поеми, водночас викликаючи комічний ефект. Засоби алюзії, параболи, метафоризації, символізації, безумовно, розраховані на активну «співтворчість» з читачем.

У контексті мови про інтелектуалізм поетичних творів Т. Шевченка необхідно згадати й поему «Царі». Зміст її, на перший погляд, історичний. Тут не знаходимо прямих політичних висловлювань, декларативних апеляцій, властивих історичному метажанру (за винятком рядків вступу). Однак, як це характерно для багатьох подібних поезій Т. Шевченка, історичний предмет зображення включений у ті контексти, які надають твору багатозначної інакомовності, що й дозволяє, на наш погляд, говорити про параболічність художньої думки поета. Йдеться знову ж таки не про те, що

образи поеми мають алегоричний характер, а про їх алюзії на сучасну авторів добу.

Викриваючи злочинність канонізованих церквою «святих» царів (Давида й Володимира), поет висміював у такий спосіб і церкву як ідеологічну підпору царизму, і принцип самодержавства як не обмеженого законом самовладдя. До аналогій із сучасністю спонукали читача й «контекст доби», і тема твору, й наскрізні алюзії (наприклад, мотив «царевої війни» Давида – натяк на мілітаризм самодержавства; мотив розбещеності «святих» царів – виразна асоціація з Миколою I).

Отже, вибудовуючи імпліцитні смисли текстів, Т. Шевченко, з одного боку, вибудовує реалістичний план твору, а з іншого – спонукає читача до роздумів, до заглиблення в текст, змушує його самостійно знаходити відповіді на поставлені питання.

Певна параболічність художнього мислення, притчеподібність та тяжіння до «знакового» образу – характерна риса «поезії думки» Т. Шевченка останніх років. Це potwierджують часто вживані прецедентні (біблійні та античні мотиви й образи). Так, у поемах «Неофіти» й «Марія» історичний та міфологічний матеріал стає передусім засобом образного узагальнення, метафоризації, персоніфікації злободенних політичних ідей. Монолог пророка Іезекіїля («Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19») є своєрідною політичною метафорою розправи з сучасними поетові царями:

«...Вітер з поля

Дихне – погне і лама.

І ваша злая своєволя

Сама скупається, сама

В своїй крові...» [102, с. 617].

Такою ж політичною метафорою (в широкому розумінні цього слова) є й «Подражаніє 11 псалму», де за біблійним антуражем легко прочитується сучасний зміст – заклик до визволення *«рабів німих»*. У поезії «Ісаія. Глава

35» Шевченкові вдалося створити символічний образ майбутнього справедливого ладу. Поетичні варіації «вічних образів» Христа й Марії («Марія») – це персоніфікації ідеї революційної самопожертви, добра, боротьби за *«воленьку, святую волю»*.

Художнім доказом ідеї є й образи поеми «Неофіти». Біблійні й давньоримські царі (Саул, Ірод, Нерон, Помпій) переважно персоніфікують основи самодержавства. Подекуди вони є езопівськими «псевдонімами» російських царів. До образів знакового типу належать і Вашингтон («Юродивий»), Архімед і Галілей («І Архімед, і Галілей») та ін.

Уся поетична спадщина Т. Шевченка – цілісна філософсько-естетична система, у якій кожен твір «кореспондує» з іншими, а всі разом складають цілісний і єдиний концептуальний «образ світу». Його всебічне осмислення поетом наводить на думку про притчевість (параболічність) текстів Кобзаря. Варто зазначити, що Т. Шевченко не писав у чистому вигляді притч, однак значна частина його текстів (передусім політичних) постають притчами за формальними й функціональними ознаками.

Художня спадщина Т. Шевченка, а саме серія малюнків «Притча про блудного сина» й офорт з картини Рембрандта «Притча про робітників на винограднику» яскраво засвідчують мистецький інтерес поета до такого типу творчості. Ці твори були знайомі Т. Шевченку передусім з Біблії та із стародавньої літератури. Згадується не раз у творах поета й саме слово «притча». Зустрічаємо його не тільки в записах про задум серії малюнків про блудного сина в «Щоденнику», а й у його художніх творах («Неофіти», «Осії. Глава 14», «Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19»), структурні рівні яких наочно potwierджують означений дискурс.

Притчеподібний характер згадуваної вище поеми «Неофіти» зумовлений, зокрема, тим, що її персонажі й ситуації унаочнюють певні ідеї, а абстрактна думка, яка втілюється у художній образ, одночасно дістає «універсального», й «синтетичного» значення, а образ – «понятійного»

модусу. Так, історія матері Алкіда – це своєрідна притча про царське «миłosердя» та повчальна розповідь про громадянське прозріння жінки, яка вірила старим «ідолам» і «кумирам»:

*«...І спас
Тебе розп'ятий син Марії.
І ти слова його живії
В живу душу прийняла..
І на торжища, і в чертоги
Живого істинного бога
Ти слово правди понесла»* [102, с. 553].

Притчевість біблійних текстів Т. Шевченка виявляється в тому, що вони є метафорично-символічними образними структурами дидактичного спрямування, персонажі яких набувають повчального узагальнення, бо вони – не предмет художнього дослідження, а приклади і репрезентують не скільки індивідуальне, стільки певні принципи, уособлюють ідеї.

Персонажі Шевченкової поеми постають як «суб'єкти етичного вибору». Так, герої поем «Неофіти» та «Марія» з одного боку, є індивідуалізованими характерами, об'єктами художнього спостереження, а з іншого – образами-символами повчально-притчевої функції, своєрідною персоніфікацією ідей. Це, безумовно, не позбавляє їх художньої конкретності, оскільки вони не становлять собою характерні для притчі площинні алегорії.

Параболічність думки – характерна особливість багатьох політичних творів поета останніх років його життя. Ю. Івакін з цього приводу зауважує: «патетика біблійних пророків відповідала власним стилістичним шуканням Шевченка, що прагнув створити поезію могутнього публіцистичного напруження» [38, с. 355].

Параболічність характерна й для ранніх творів поета, про що йшлося вище, проте ознаки притчевості з'являються вже в символіко-алегоричній

образності «Великого льоху», циклу «Псалми Давидові» та ін. В останньому, здавалося б, далекий від дійсності Шевченкової доби біблійний зміст завдяки відповідним алюзіям та акцентам набуває актуального громадянського звучання. Г. Клочек відзначає, що це «було своєрідне маскування власних думок і почуттів» [49, с. 229].

Отже, Т. Шевченкові властиві як конкретне поетичне мислення, так і параболічна художня думка, котра стала одним із важливих принципів творення підтекстової сфери. Саме вона значною мірою сформувала «енергетичну силу» (художній потенціал) творів Кобзаря, уможливила їх здатність жити вічно.

2.2. Синтетична природа Шевченкового дискурсу України

Дискурс України в творчості Т. Шевченка має скомпліковану різноманітність, яка потребує розкодування. Макрообраз України, який складається з компонентів українського світу («Дніпро», «тополі», «соловейко» та ін.), наповнено думками, почуттями й ліричними рефлексіями поета. Кожен такий компонент сам по собі становить символічний мікрообраз.

Шевченкова «Україна» має особливий код, як вирішальний чинник для означення того чи іншого зображуваного явища. Аналізуючи способи реалізації кодування «України» у поетичних текстах Т. Шевченка, Ю. Барабаш відзначає, що «у віршах «Мені тринадцятий минало» та «Якби ви знали, паничі» не знайдемо лексеми-маркера «Україна», натомість такі ключові слова, як «рай» і «пекло», набувають функції характерного для Шевченка автобіографічного й соціопсихічного коду, котрий дозволяє

опосередковано, поза прямою адресацією, без вагань» віднести обидві поезії до «тексту України» [93, с. 41].

Прочитання «тексту України» можливе у різних позатекстових контекстах: історично-культурному, націософському, політичному. Прикладом такого прочитання може слугувати поема-містерія Т. Шевченка «Великий льох», яка багато років існувала без друку, або була скалічена виправленнями цензури та фальшивими коментарями.

У 2023 р. відомий шевченкознавець О. Боронь на шпальтах академічного часопису «Слово і час» повернувся до «дискусії про доцільність приєднання до тексту Шевченкової поеми «Великий льох» епілогу «Стоїть в селі Суботові...» [10, с. 89], спростувавши або поставивши під сумнів контраргументи С. Росовецького.

Поема «Великий льох» органічно вписується в націософську парадигму усієї творчості Т. Шевченка. Як зазначає Т. Комаринець, «Шевченкова поема не я прямим виявленням обурення чи докору з приводу тих чи інших дій, спрямованих на повну колонізацію України, як це часто траплялося у його гнівних інвективах, а безпристрастною розповіддю про душі, ворон і лірників, що в алегорії і символіці відзеркалює трагедію України» [58, с. 60]. На думку дослідника, «вірш «Стоїть в селі Суботові» має пряму дотичність до поеми своєю наповненістю конкретним історичним досвідом, оцінкою епохальних загальнодержавних явищ. Він не стільки є завершенням розповіді про великі драматичні події, скільки новим, узагальнюючим варіантом історичної трагедії українського народу» [58, с. 60].

Прикінцеві рядки цього твору вказують на помилкові політичні рішення державної еліти, її байдужість до долі батьківщини, що врешті-решт завершиться для «чужих людей» крахом:

«Не смійтеся, чужі люде!

Церков-домовина

Розвалиться... і з-під неї

Встане Україна.

І розвіє тьму неволі,

Світ правди засвітить,

І помоляться на волі

Невольничі діти!..» [102, с. 296-297].

Суперечливою у колі дослідників Шевченкового дискурсу України є концепція «Шевченко-міфотворець», оголошена свого часу Г. Грабовичем [19]. Не погоджуючись з притаманною цій концепції глобалізації міфу, Ю. Барабаш закликає визнати наявність у творчості Т. Шевченка модифікацій міфологічної складової: «від сакральних, християнських і дохристиянських, сюжетів і образів – до архетипів етнопоетичної свідомості, від специфічних, суто міфологічних ознак і вимірів хронотопу – до усталених у національному колективному несвідомому міфопоетичних структур, легенд і міфічних версій, пов'язаних з національною історією, її метафізичних, трансцендентальних аспектів» [93, с. 42].

Шевченків «текст України» становить систему бінарних опозицій: «материзна»-«чужина», «чуже»-«своє», «мати-Україна»-«Україна-покритка».

На перше місце виходить така опозиція, як «материзна»-«чужина», що є основою біографії Т. Шевченка. «Материзна» охоплює сферу поетової душі та пам'яті, а «чужина» – жорстоку реальність, адже на чужині поет провів більшу частину свого життя.

Аналізуючи «Україну» як міфологічний концепт творів Т. Шевченка, О. Забужко зауважує, що «розлука з батьківщиною для поета не була добровільною, що стійко асоціюється з «утраченим раєм», «Золотим Віком» індивідуальної біографії – дитинством, юністю, порою невиності й чистоти» [28, с. 103].

Закинутий долею у «чортове болото», Шевченко усвідомлював чужину, як духовно неприйнятний простір, яке виразно протиставляється рідному, материнському краю, де є *Дніпро*, як символ України:

*«І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То одинокому мені
Здається – кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна...»* [102, с. 446].

У листі до свого брата, М. Шевченка, від 15 листопада 1839 року, поет писав: *«будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому,*

*Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити.*

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу. Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав, а не по-московському» [104]. Як бачимо, поет означає «московське», як «чуже», «вороже», що викликає в нього тугу й сльози. Натомість Шевченко сумує за рідним: *Кирилівкою, братами й сестрами, українським словом.*

У творах Шевченка, написаних після 1939 року, опозиція «чуже»-«своє» набуває більшої акцентації. «Московщину» поет представляє краєм «чужих людей», краєм «ворогів». Так, у вірші-посланні «До Основ'яненка» Т. Шевченко зазначає: *«Тяжко, батьку, / Жити з ворогами!»* [102, с. 93], а у

заклучних рядках послання висловлює любов до українського краю, який протиставляє «чужій землі»:

*«Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу [...]
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю
В чужій домовині»* [102, с. 94].

Такий настроєвий висновок автора представляє «Московщину» не просто як «чужу землю», а зображує панорамно, як зловісну тоталітарну силу, що знищує людей та всю Україну.

У Шевченковому тексті України «Московщина» оприявнюється на таких ієрархічних рівнях:

1. Націософському («Великий льох», «Розрита могила», «Чигирине, Чигирине»).
2. Соціально-моральному («Катерина»).
3. Геополітичному («Ой, три шляхи широкії»).
4. Етнокультурному («Щоденник», «Близнецы»).
5. Інтимно-рефлексійному («Зійшлись, побрались, поєднались»).
6. Поетикальному («Сон» (У всякого своя доля)).
7. Соціопсихологічному («Юродивий») [93, с. 44-45].

Прикметно, що мотив «самості», «чужини» в Україні, зазвучав у посланні Т. Шевченка «Н. Маркевичу» (1940):

*«Я й тут чужий, одинокий,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині»* [102, с. 99].

Сакральний архетип «України-матері» набуває у творах Т. Шевченка різноманітних інтерпретацій: «Україна-ненька», «мати-безталанна», «мати-кріпачка», «мати-Україна».

За спостереженнями В. Панченка, «Шевченко не раз називав Україну Матір'ю: то «заплаканою», то «усміхненою», то «схиленою у благословенні» над своїми «діточками» – і тими, що любили її з колиски, і тими, що повернулися до неї, переставши бути «байстрятами»» [76, с. 14].

Репрезентована у вірші-елегії «Садок вишневий коло хати» «Україна», за висловом О. Забужко, – «країна дитинства і, водночас, потойбічного, позасвітнього блаженства, тобто, в обох випадках, без-свідомого: до-свідомого і після-свідомого стану, – країна, де душа «у себе вдома», у вічній теперішності» [28, с. 104].

Слушною є думка Л. Тарнашинської, що «Шевченко як «абсолютна актуальність» постає духовною призмою, через яку здійснюється конотація художньо-естетичного й історіософського дискурсів, уточнюються координати світоглядних і художніх репрезентацій національної картини світу» [92, с. 76].

Творчість Т. Шевченка просякнута екзистенційним трагізмом і смутком. Мотивно-тематичне поле його творів засвідчує, що поет вибирав найтрагічніші епізоди та сюжети з історії, сучасної йому кріпосницької дійсності та Біблії. Осмислення Шевченком «світозла» стало передбаченням майбутніх катастроф у бутті України, його власної долі. На думку В. Пахаренка «творчість Шевченка – це пристрасний, амбівалентно-трансформаційний діалог двох протилежних концептів – долі й волі, а відтак і двох типів теодицеї. Раціоналістично-догматична теодицея стосовно долі не задовольняє Шевченка, натомість із утвердженням, кристалізацією в його світогляді християнства цілком викшталтовується, універсалізується теодицея з позиції свободи» [93, с. 54-55].

Осягнути та показати читачам корені зла Т. Шевченко намагається вже у ранньому періоді своєї творчості, написавши баладу «Причинна». На вбивчу абсурдність Зла у «Причинній» вказав Л. Плющ : «Нещасні діти-сироти, занапащені лихими людьми, обертаються русалками й тепер сліпо, як сама природа, карають усіх без розбору за людський злочин (у баладі спричиняються до смерті ні в чому не повинних дівчини й козака) і тим нарощують зло, стають безвинно-винними» [78, с. 21-24].

Цю саму ідею Т. Шевченко розгортає в аналізованій нами поемі «Гайдамаки», зосереджуючи увагу читача на безглуздість зла: геноцид, який чинять конфедерати та повсталі гайдамаки, що заливають кров'ю загарбників землю. І на чолі цього зла виступає Російська імперія, яка знищує всіх. У гіперболізованих сценах братовбивчого кровопролиття Шевченко доводить жорстокість до самої кульмінаційної вершини і у своїх риторичних запитаннях намагається зупинити «злочинаючих»:

*«Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти, –
Жити б та брататися.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднатися!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і надворі,
І весело в хаті!»* [102, с. 106].

Як бачимо, поет засуджує вияви «егоїстичного світозла» (В. Пахаренко): неси́та зажерливість, заздрі́сть, безбожність, горди́ня, мсти́вість.

Від ранньої «Причинної» до вірша-притчі «Саул», який Т. Шевченко написав за кілька місяців до своєї смерті, поет вибудував «піраміду» суспільного зла, фундаментом якої була і є по сьогодні тоталітарна система російської імперії. Метою такої держави є пограбування і нищення, розтління та осквернення людей:

«Вночі підкрались, зайняли

Отари з поля; а пасущих,

І шатра їх, убогі куці,

І все добро, дітей малих,

Сестру, жену і все взяли,

І все розтлили, осквернили,

І осквернених, худосилих,

Убогих серцем, завдали

В роботу-каторгу. Минали

За днями дні. Раби мовчали...» [102, с. 631-632].

В. Пахаренко зауважує, що «на тотальне зло імперії Україна відповіла переважно безвольною покорою, оспалістю, – це жіночий (слабкий) тип реакції... Україна в зображенні Шевченка – покритка, жертва обману, зведення, зґвалтування. Чоловічий, козацький тип реакції на імперське зло – бунтарський, мстивий. Але й він, попри жертвний героїзм, в історичній перспективі не рятує Україну («матір і сестру»))» [93, с. 64-65].

Отже, викладене вище спонукає до висновків, що тема України є домінантною у творчості поета, а сам Т. Шевченко – «імператив України» (Ю. Барабаш). Націософська парадигма творчості поета зіткана з таких концептів, як: «добро і зло», «воля», «слава», «любов», «родина», «революціонізм», «майбутнє», що втілюють історіософські візії поета-пророка.

Точний діагноз хвороби України та її одужання у майбутньому Т. Шевченко визначив у візії-притчі «Бували війни й військові свари,

дійшовши висновку про те, що коренем страждань України є споконвічні «войни»:

*«Бували **войни й військовій свари:***

Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї;

Було добра того чимало.

Минуло все, та не пропало,

*Остались **шашелі: гризуть,***

***Жеруть і тлять старого дуба...**» [102, с. 638].*

Згадка поетом трьох прізвищ, які є уособленням зрадництва всієї української національної верхівки, є засобом типізації винищувачів – «шашелів». Негативну оцінку Т. Шевченко дає цим особам вдаючись до зневажливо-саркастичного узагальнення : *«Було добра того чимало»*. На думку В. Смілянської та Н. Чамати, «ця оцінка стає гострішою, коли думка ліричного суб'єкта зосереджується на сучасній Україні на успадкованому від попередніх поколінь феномені перекинництва, зневажання національних інтересів українським дворянством – новітніми винуватцями підневільного становища батьківщини» [82, с. 100].

У зображенні антигероїв національної історії, що розтлівають та нищать український народ та Україну, вбачаємо перегук із такими ж запродавцями, яких у своєму посланні «І мертвим, і живим...» поет називає : *«Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття – ваші пани»* [102, с. 319]. Із цими образами контрастують *«Зелені парості»*, що є уособленням нового покоління патріотів, покликаного здійснити національне та соціальне визволення України:

«А од коріння тихо, любо

Зелені [парості] ростуть.

І виростуть; і без сокири

Аж зареве та загуде,

Козак безверхий упаде,

*Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира...» [102, с. 638].*

Справедливим видається зауваження Ю. Шереха-Шевельова, що «саме в цьому вірші Т. Шевченко стверджує, що історії давньої України настав кінець і без сокири, не через революцію, а через тріумф Правди і Справедливості» [106, с. 64]

Християнсько-гуманістичні візії поета є основою звільнення української ментальності від суспільних бід, які приносили в Україну завойовники.

У Шевченковій поезії величезна кількість трагічних мотивів, епізодів, сюжетів, убивств, діто- і батьковбивств, самогубств. Ці потворні випадки з національного буття та й світової історії однозначно затавровано як трагічні. В його творах простежується схильність до змальовування дійсності переважно в темних тонах. Трагізм його поезії «не списати» на фольклорну та романтично-літературну умовність чи вроджену та сформовану здатність співчувати знедоленим. Як зазначає Є. Нахлік, «це був вияв індивідуального світосприймання Шевченкового, в основі якого лежав синдром невдоволення суцільним станом речей у суспільстві й буттям особистості в соціумі. А водночас це було передчуттям і накликуванням власної «злої долі» і майбутніх трагічних катаклізмів у житті народу» [75, с. 8].

Після написання поеми «Гайдамаки» Т. Шевченко все глибше замислювався над становищем України-матері, яка завмерла у своєму розвитку перебуваючи під російським гнітом. Здійснивши свої подорожі Україною впродовж 1842-1847 років, поет пересвідчився, що «коріння проблеми сягає в таку історичну товщу, яку не здатна просвітити навіть така грандіозна подія, як Коліївщина... Україна постала перед Шевченком як суцільна розрита могила, про яку, на його думку, можна оповісти лише з допомогою найбільш умовних символів» [74, с. 279].

Свої історіософські візії Т. Шевченко розкриває у «Розритій могилі», «Чигирине, Чигирине», «Гамалія», «Великий льох», – творах, які просякнуті національною тугою відчаю:

«За що ж боролись ми з ляхами?

За що ж ми різались з ордами?

За що скородили списами

Московські ребра?? Засівали,

І рудою поливали...

І шаблями скородили.

Що ж на ниві уродилось??!

Уродила рута... рута...

Волі нашої отрута» [102, с. 227].

Медитативна елегія «Розрита могила» стала першим зразком поетичної поезії Т. Шевченка. На думку поета, глибинною причиною, яка призвела до кризового становища в Україні, є історична помилка Б. Хмельницького – підписаний ним у 1654 році акт злуки України з Російською імперією. Цей хибний крок українського гетьмана обернувся для нашого народу знищенням усіх здобутків на шляху до створення національної держави. Проте найстрашнішим наслідком уярмлення України, на переконання Т. Шевченка, стала духовна руїна українства, які стали *«перевертнями»*.

У своїй науковій інтерпретації поезії «Розрита могила» В. Смілянська та Н. Чамата зауважують, що в цьому вірші «Шевченко ще прямо не ставить проблему визволення України від поневолення, проте ця ідея, як і ідеї відродження українського національного почуття, української державності неодмінно виникають у свідомості читача цього твору» [83, с. 31].

Символічний образ могили постає уособленням духовної сили українського народу, його самопожертви. За визначенням В. Пахаренка ««Розрита могила» – символ наруги загарбників над українською душею, символ її безповоротного нищення» [77, с. 47].

Названі факти та реалії сучасного поетові життя яскраво метафоризуються та створюють разючий образ розореної та поневоленої країни:

*«Стени мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...»*[102, с. 226].

З огляду на сучасні реалії бачимо, що зображені автором картини повторюються: спустошені й пограбовані окупантами землі на сході України, еміграція українців за межі держави у пошуках порятунку, і *«розриті могили»*...

У заключній частині поезії, яка містить констатацію факту, риторичні запитання та авторські сентенції, ми не знаходимо прямої відповіді, а знайти її можливо лише побачивши макротекстуальні семантичні зв'язки, через які образ могили є символом волі України.

Отже, словообраз «Україна» у творчості Т. Шевченка постає найвищою духовною та моральною цінністю, що має загальнонаціональний та загальнолюдський засяг. Цей концепт постає вирішальним чинником життєвої позиції митця, його етично-філософських поглядів, базисом історіософської концепції, міленарних візій, профетизм поетової творчості. М. Наєнко справедливо стверджує, що «поставити крапку в розмові про Шевченка практично неможливо. Над вогнем будь-яка крапка згоряє елементарно. Той вогонь пломеніє фактично в усіх творах поета, що стали органічною часткою національної свідомості кожного українця» [74, с. 301].

РОЗДІЛ 3. Специфіка вивчення творчості Тараса Шевченка на уроках історії України

3.1. Художнє слово як джерело історичних знань

Історія є однією з магістральних дисциплін шкільного циклу і посідає одне з головних місць освітньої галузі «Суспільствознавство». Вивчення історії України виступає засобом формування комплексу предметних і загальних компетенцій учня. Вагому роль у цьому процесі відіграє робота з історичними джерелами на уроках історії, під час яких учні ознайомлюються із різними документами.

Використання історичних джерел на уроках історії неодноразово поставало об'єктом вивчення таких учених-методистів, як: Г. Байкеніча [6], В. Власова [16], Л. Задорожньої [29], Т. Ковбасюк [54], В. Мисана [69], О. Пометун [79] та інших. Так, Л. Задорожна зазначає, що «школярі мають розуміти природу і сутність наукових історичних знань, критично сприймати інтерпретації історичного процесу, бути здатними дати його власне бачення та аргументоване тлумачення крізь призму тієї інформації, яка міститься в історичному документі» [29, с. 8].

На думку Т. Ковбасюк, «в основу методичної системи з формування вмінь працювати з історичними джерелами слід покласти принцип зростання рівня самостійності учнів під час роботи з досліджуваним історичним матеріалом» [54, с. 126].

На нашу думку, найбільш поширеними та доступними для використання на уроках історії є текстові джерела, які розміщено у підручнику.

Відома вчена-методист О. Пометун розрізняє різні «типи інтерпретації історичних джерел:

- науково-історичний : книги та статті, наукові доповіді, лекції;

- освітній (шкільний або вузівський): підручники (посібники), текстові фонди музеїв, довідкова література;
- художній – романи, драматичні твори, фольклорні твори про минуле;
- популярна історія – матеріали преси, науково-популярна література;
- персональна – мемуари, спогади, розповіді, листи тощо» [79, с. 141].

Як бачимо, у зазначеній класифікації одним з типів інтерпретації історичних джерел є «художній». Практично неможливо переоцінити роль художнього слова в суспільному житті, адже твори літератури є могутнім засобом пізнання та відображення дійсності. Як один з видів мистецтва, художня література впливає на внутрішній світ учнів, розвиває їх естетичні смаки, сприяє формуванню їхнього світогляду, визначенню національної ідентичності.

Сучасна система шкільної історичної освіти ґрунтується на системно-діяльнісному підході, головна мета якого полягає в тому, щоб пробудити в учня інтерес до предмета і процесу навчання, а також розвинути в нього навички самоосвіти.

Художня література може бути використана вчителем історії для організації продуктивної пізнавальної діяльності школярів, спрямованої на досягнення результатів навчання, які сьогодні ставляться у навчальних програмах з «Історії України» згідно Концепції Нової української школи (2016) [60] та нової редакції Державного стандарту базової середньої освіти (2020) [24]. Так, у модельній навчальній програмі «Історія України. 7-9 класи» [12] «зміст навчально-пізнавальної діяльності кожного розділу / теми містить перелік історичних сюжетів і визначається:

- розвиваючим значенням історичного матеріалу для формування в учнів/учениць загальнолюдських цінностей;

- виховним потенціалом для ствердження **української історичної пам'яті та виховання патріотизму**;

- потенціалом відібраного історичного матеріалу для використання в практичному житті молоді» [12, с. 3-4].

В означеному ключі художня література допомагає конкретизації історичного матеріалу та формуванню у школярів яскравих образів минулого, що є складовою частиною їхніх історичних уявлень.

У художній літературі дуже яскраво і барвисто описуються історичні події, що дає змогу учням відчутти й побачити «дух епохи». Фрагменти художніх творів допомагають повніше заглибитися в історичні події або відтворити колорит епохи, дати картинний чи портретний опис. Художня книжка дає змогу підтримати увагу учнів, сприяє розвитку інтересу до предмета, сформувати в школярів емпатію.

Використання уривків із художніх творів сприяє формуванню засад читацької компетенції, удосконаленню навичок роботи з інформацією, які є складовою частиною метапредметних результатів навчання. Безсумнівно, робота учнів з художньою літературою сприяє розвитку таких навичок, як систематизація, зіставлення, аналіз, узагальнення, інтерпретація інформації, тощо.

Учитель може залучати для організації уроку різні жанри літературних творів, зокрема повісті, поеми, оповідання, романи, балади, міфи, а також такі жанри давньої літератури, як хроніки, повісті та літописи. Певною мірою це сприятиме реалізації міжпредметних зв'язків історії та літератури.

Художній твір, що використовується на уроці, повинен мати високохудожню цінність, містити живе зображення історичних подій, образи історичних діячів, представників народних мас і зображення самих мас; картинний опис обстановки, в якій розгорталися події минулого. Вигадка художнього твору має перебувати в межах історичної та побутової достовірності.

Художня література, яка використовується у викладанні історії, включає літературні пам'ятки досліджуваної епохи та історичну белетристику. До літературних пам'яток відносять твори, створені в епоху, що вивчається, написані сучасниками подій, що вивчаються в курсі історії. Твори цієї групи є своєрідними документами епохи, нерідко слугують одним із джерел знань про минуле. Звісно, в літературних пам'ятках тієї чи іншої епохи міститься її зображення крізь призму поглядів автора, як представника певного класу свого часу, як прихильника конкретних філософських, літературних, соціальних позицій. Тому у ряді випадків необхідним є критичний підхід учнів до цих літературних творів, деякі вказівки та застереження вчителя. Таким чином, літературні пам'ятки епохи можуть бути використані для ознайомлення не тільки з історичними подіями, а й для вивчення певної ідеології, поглядів людей відповідного часу.

Літературні твори мають виняткове значення у справі морально-естетичного виховання шкільної молоді, зокрема її виховання у дусі гуманізму, патріотизму, громадянського обов'язку. Зокрема, твори художньої літератури допомагають сформувати той чи інший морально-естетичний ідеал. Так, історичні образи видатного гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного допомагає сформувати роман А. Чайковського «Сагайдачний», князя Данила Галицького – історичний роман А. Хижняка «Данило Галицький», бунтаря-протестанта проти кріпосницького гніту Миколи Джері – повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», воїна-захисника Івана Орлюка – твір О. Довженка «Повість полум'яних літ» та ін.

Про велике пізнавальне, виховне та методичне значення використання художньої літератури у навчанні історії України вже неодноразово писали вчені-методисти. Так, Г. Цвікальська зазначає, що «вдало введені в процес викладання програмного матеріалу літературні уривки збагачують його яскравими картинами минулого» [99, с. 10].

Розглядаючи художні твори про історичне минуле народу, дослідниця поділяє їх на дві групи: «художні твори, створені в епоху, якій вони присвячені, і твори, написані про ту або іншу епоху багато років згодом» [99, с. 24].

Слушним є твердження І. Коляди про те, що «використання художньої літератури позитивно впливає на піднесення якості уроку, звільняючи курс історії України від схематизму і абстрактності, робить його більш доступним розумінню учнів, полегшує запам'ятовування фактичного матеріалу» [57, с. 23].

В уяві учнів історичні події, які вони вивчають, постають не як абстракції та формальні узагальнення, а набувають вичерпної інформації, опредметненої у конкретних образах. Підсиленню інтересу до історичного минулого України сприяють уривки з художніх текстів, які може декламувати сам вчитель, або демонструвати їх у виконанні професійних читців, акторів.

Цінне значення для інтерпретації історичних явищ та подій мають твори, які репрезентують мемуарну літературу. У таких творах «можуть висвітлюватись проблеми, зовсім не розкриті в науковій літературі чи навіть у документах» [57, с. 28-29]. Такими, наприклад, можуть бути твори, у яких зображується боротьба українського народу за відродження Української державності.

Під час ознайомлення із зразками документальної літератури учні знайомляться із історичними фактами, враженнями очевидців тогочасних подій, що допомагає конкретизації історичних умов, у яких ці події відбувалися, безпосередньо впливає на сприйняття особи про яку згадують. Так, зі спогадів М. Лазаревського про Т. Шевченка дізнаємося, що « У 1847 році, через відому всім історію, його було заслано рядовим в Оренбурзький корпус. Йому, як народному поетові й художникові, за конфірмацією було заборонено брати в руки перо й олівець. Жандарм привіз його до Оренбурга в

червні 1847 року, вночі, просто в ордонанс-гауз, де Шевченко проспав ніч у передпокої на голій підлозі. Вранці його прийняв комендант Ліфлянд і відправив у казарми 3-го Оренбурзького лінійного батальйону. Того ж дня поширилася в Оренбурзі чутка про приїзд Шевченка. Земляки його відразу пішли в казарми й випросили його до себе на квартиру. Зустріч із Шевченком була незвичайною: і він, і всі навколо нього плакали, не знаю, чи з горя, чи з радості, що побачили свого рідного поета» [66].

Підготовку вчителя до уроку історії з використанням фрагментів художньої літератури, на думку І. Коляди, необхідно здійснювати, спираючись на такі наступні важливі моменти:

«– дійсність подій, які описує автор;

- доступність матеріалу;
- вміння правильно використовувати існуючий матеріал з художньої літератури під час уроку, лекції, розповіді, бесіди;
- матеріал із художньої літератури має відповідати завданням і змісту шкільного курсу історії України» [57, с. 24].

При цьому, важливо пам'ятати, що основний зміст розповіді вчителя на уроці не повинен зводитись виключно до аналізу художнього твору, а має стосуватись вивчення програмового матеріалу. Конкретизацію історичного матеріалу можливо здійснювати за допомогою літературно-художнього.

Одним із числа методів роботи із залученням художніх творів є **метод літературно-художнього ілюстрування**», сутність якого полягає у наведенні яскравого прикладу з художньої літератури під час вивчення того чи іншого теоретичного питання. Про цей метод говорить і вчений-методист Г. Цвікальська, зазначаючи його у переліку інших шести методів:

«1. Метод літературно-художнього ілюстрування.

2. Метод аналізу використовуваних уривків.

3. Метод будування розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривку.

4. Метод посилення на твір.

5. Метод використання матеріалу певного художнього твору (його образів, картин) в самій розповіді вчителя як будівельного матеріалу цієї розповіді.

6. Комбінований метод, за яким робота над художньою літературою проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі – з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника» [99, с. 17].

Так, під час вивчення у 8 класі теми «Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.» за модельною навчальною програмою «Історія України. 7-9 класи» (2023 р.) учні повинні не лише знати дату повстання, відомого під назвою Коліївщина, а й набути вміння зіставляти «наміри та результати діяльності історичних діячів та суспільних груп, висловлювати обґрунтовані судження щодо ролі особи в минулому (на прикладі козацьких гетьманів, учасників гайдамацького руху)» [12, с. 25].

При опануванні цієї теми доречно повідомити учням про історичну поему Т. Шевченка «Гайдамаки» (1839-1841), джерела її написання: народні перекази, передусім розповіді діда поета Івана Андрійовича Шевченка-Грушівського (1746-1849), який парубком брав участь у повстанні й не раз оповідав про нього родині й сусідам та односельчанам. Власне, про ці усно-поетичні джерела згадує поет в епілозі поеми:

*«Бувало, в неділю, закривши мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.*

*Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакать. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав» [102, с. 160].*

Крім цього Т. Шевченко ретельно вивчав «Историю русов», «Историю Малой России» Д. Бантиш-Каменського, «Историю Малороссии» М. Маркевича, історичну повість-хроніку М. Чайковського «Вернигора».

Стосовно цього О. Гомотюк зазначає : «Цілком очевидним фактом було те, що Т. Шевченко цікавився тогочасною історичною літературою, був ознайомлений із знаковими творами, що характеризували українське буття, використовував історичні персонажі у поезії» [17, с. 203].

Під час опанування цієї теми варто звернути увагу учнів і на саму назву повстання Коліївщина, яка «походить «колій» – той, що коле, оскільки основною зброєю гайдамаків були загострені «коли» («кілки»). Інша назва цього повстання «гайдамаччина», що пішло від слова «гайдамака» – гайде (тур), гнати, переслідувати. Уперше цей термін згадується в документах 1717 року» [67, с. 32].

Ефективній роботі на уроці сприятимуть такі форми й методи, як: робота в групах (випереджальні завдання), словникова робота, застосування історичних карт (контурних), виконання інтерактивної вправи («Мозковий штурм»), робота з таблицями, вікторина тощо.

На думку М. Коваленко, під час роботи учнів в групах слід запропонувати завдання підготувати історичну довідку про Запорізьку Січ, карту України XVI –XVII ст. У словниковій роботі виписати власні назви, пов'язані з історичними подіями, які відбуваються у поемі «Гамалія»: *Лиман, Хортиця, Великий Луг, Босфор, Візантія, Скутар» [52, с. 27]*

Пошуково-дослідницька робота. Учитель пропонує дослідити історичну основу твору, звернути увагу на причини козацько-селянського повстання 1768 року на Правобережній Україні: як воно зароджувалося та відбувалося, яку мету ставили перед собою повстанці, хто були керівниками цієї народної війни, чому вона потерпіла поразку, як оцінюють її історики.

Авторка методичної розробки уроку «Т. Шевченко. «Гайдамаки»» М. Голомб пропонує надати учням таку інформацію про передумови написання Шевченком історичної епопеї «Гайдамаки»: « У Петербурзі юнак, навчаючись у класі художника Карла Брюлова, захоплювався літературою на історичну тематику. Про Коліївщину читав багато: «Історію Королівства Польського» Бандке, статті І. Шульгіна в «Енциклопедичному лексиконі» та інші. Польські й російські автори зображували гайдамаків як озвірілих розбійників і злодюг. Прикро вразила Тараса повість М. Чайковського «Вернигора», в якій Гонти Іван змальований зрадником, безжальним убивцею рідних синів. Поет береться за перо, щоб спростувати наклепи на Коліївщину, прагне повернути гайдамакам заслужену славу героїв, дати землякам приклад громадянської мужності» [17, с. 10].

На етапі актуалізації знань варто провести **«бліц-опитування»**, яке може містити такі питання:

- «*–Які історичні події лягли в основу твору «Гайдамаки»?*
- *Які історичні особи описані в поемі «Гайдамаки»?*
- *Який епізод із життя Івана Гонти Т. Шевченко вигадав?*
- *Назвіть твори, в яких Т. Шевченко звертається до аналізу історичних діянь Б. Хмельницького»* [17, с. 10].

Виконавши **«випереджальне домашнє завдання»** учні зачитують оцінку літературними критиками поеми Т. Г Шевченка. Наприклад, на думку Г. Ключека «...Гайдамаччина була для Шевченка найвигіднішим історичним матеріалом, який він вирішив оживити своєю могутньою творчою фантазією з тим, щоб нагадати сучасникам, як їхні предки виборювали волю» [49, с. 76].

Здійснюючи наукову інтерпретацію історіософських творів Т. Шевченка, В. Смілянська та Н. Чамата зауважили, що «розкриваючи причини й мотиви повстання, поет через своїх героїв-гайдамаків передає своє ставлення до цих подій» [83, с. 153]. Таке емоційне ставлення автора варто підтвердити яскравими прикладами з твору:

«Задзвонили в усі дзвони

По всій Україні;

Закричали гайдамаки:

“Гине шляхта, гине!

Гине шляхта! погуляєм

Та хмару нагрієм!”

Зайнялася Сміляниця,

Хмара червоніє

А найперша Медведівка

Небо нагріває.

Горить Сміла, Сміляниця

Кров'ю підпливає.

Горить Корсунь, горить Канів,

Чигирин, Черкаси;

Чорним шляхом запалало,

І кров полилася

Аж у Волинь» [102, с. 113].

Нестандартною є технологія **«Незакінчене речення»**. Наприклад, «Закінчіть речення: *«Без минулого немає майбутнього, тому що...»*».

У підсумку уроку вчитель узагальнює вивчене. Зокрема, зазначає: «Сьогодні ми відкрили для себе Шевченка-історика. Для написання поеми-епопеї «Гайдамаки» він провів вагому дослідницьку роботу: збирав, опрацьовував енциклопедичні матеріали, періодику, праці вітчизняних і закордонних істориків, фольклор. Ще малим Тарас ходив із сестрою Катериною до Мотронинського монастиря, де гайдамаки святили ножі. На Монастирському цвинтарі читав написи на гайдамацьких могилах. Але Шевченко-письменник залишив за собою право на художні бачення історичних подій. «Гайдамаками» Шевченко започаткував нову національну концепцію. Якщо його попередники, захоплено змальовуючи минуле, із сумом визнавали історичну приреченість української нації, то Шевченко героїзм рідної історії осмислив як запоруку майбутнього Відродження України» [17, с. 12].

Як бачимо, практичне використання на уроках історії України фрагментів з художньої літератури уможливорює цікаве подання навчального матеріалу, сприяє пізнанню історії України за принципом об'єктивності та науковості, конкретно-історичного підходу, гуманізації та особистісної орієнтації, міжпредметної інтеграції.

Використання літературних творів у процесі навчання має бути сформовано на основі сучасних дидактико-психологічних засад реформування історичної освіти. Навчальний ефект від цілеспрямованого та системного використання художньої літератури у навчальному процесі стане результатом формування компетентностей здобувачів закладів середньої освіти.

3.2. Роль та місце поезій Т. Шевченка у вивченні історичного минулого України

Методична наука рекомендує систематичне проведення уроків з історії, української мови та літератури з використанням матеріалу, що має значний виховний потенціал. Саме такі уроки, за нашим переконанням, допомагають формувати національну самосвідомість учнів, сприяють зростанню їх інтелектуального рівня.

Провідні методисти таких освітніх галузей, як «Суспільствознавство», «Мови і літератури» констатують, що в часи утвердження України як незалежної держави, національне виховання повинно займати провідне місце в усьому навчально-виховному процесі школи.

Винятковою здатністю виховувати державне мислення наділена творчість Т. Шевченка. Вона «дає розуміння і відчуття національної ідентичності, формує правдивий погляд на українську історію, виявляє національні хвороби, наснажує вірою у краще майбутнє нашого народу. А

головне – виховує національну свідомість як надзвичайно важливий системотвірний чинник державного мислення» [49, с. 236].

Отже, в навчально-виховному процесі творчості Т. Шевченка, слід надавати особливого значення як важливому національному компоненту змісту навчання. Адже поетичні твори Т. Шевченка є цінним матеріалом для формування моральних та ціннісних ідеалів сучасної молоді, виховання почуття патріотизму й гордості за Україну та її героїчне минуле, зв'язують із сучасним та майбутнім життям.

Шевченків вислів *«Сім'я вечеря коло хати...»* є художньою основою сукупних цінностей української родини. Як зазначає Г. Клочек, *««Садок вишневий коло хати» породжений прагненням поета знайти для себе і для інших Красу в житті. Вона народжена ще й поетовою Любов'ю. Бо Краса і Любов завжди поруч»* [49, с. 123].

На думку Р. Гривинського, *«Тарас Шевченко залишається найкращим орієнтиром для розуміння історії України. Адже саме йому вдавалося точно вловити і влучно відобразити у своїх творах сутність кожної особистості і події, якими контраверсійними й неоднозначними вони не були б»* [20, с. 14].

На сьогодні вчені-методисти розставили нові акценти у шкільне вивчення творчості Т. Шевченка. Так, В. Пахаренко та Г. Клочек відзначають рівновагу національного, соціального та загальнолюдського в творчості поета. О. Забужко вказує на глибоку закоріненість Шевченкових творів у народну вітчизняну та світову культуру. Шевченкознавці одностайні в тому, що твори Т. Шевченка мають філософський характер в осмисленні світу та історії. Міфологізм Шевченка репрезентує специфічну систему світобудови, у якій поет осмислює майбутнє через минуле.

Вивчення історичного минулого України, яке Т. Шевченко піддає сатирі та гнівному викриттю, варто означувати такими творами, як *«Сон»* (сам поет визначив жанр поеми як політична сатира), *«Кавказ»*, *«І мертвим, і живим...»*.

Даючи оцінку історіософській складовій творчості Т. Шевченка, В. Яременко зазначає, «якщо ж у ній [художній творчій спадщині] відбиті певні історичні явища, то вона може, більше або менше, віддзеркалювати ще й індивідуальні або колективні уявлення та судження про минуле. Тобто подавати додаткові, дотичні відомості для вивчення розвитку історіософії. У цьому сенсі доробок Тараса Шевченка – і література, і живопис – відкриває перед дослідником української історіософії великі можливості, адже поет і художник знав та своєрідно студіював історичні першоджерела, друковані й рукописні праці з історії, активно використовував їх у творчому процесі» [108, с 19].

Звертаючись до доступних Шевченкові історичних джерел, він вводив в художній дискурс історичні теми, створюючи тексти для аналізу історичних процесів. Поет демонструє, як творчість може бути не лише об'єктом художнього аналізу, а й джерелом історичних досліджень, які учні можуть спостерігати в цих текстах.

Справжнім переворотом у шкільному шевченкознавстві стала поява праці Б. Степанишина «Вивчення творчості Т. Г. Шевченка в школі» (1969), коли в умовах ідеологічної «тюрми» ХХ століття автор намагався йти новими шляхами, хоча й тяжіє до атеїстичного спрямування творів поета.

Значно пізніше, у 1998 р., Б. Степанишин сформулював головні принципи шкільного вивчення творчості Т. Шевченка. Нова концепція вченого-методиста базувалась на національній основі, відмові від пообразного розгляду творів Т. Шевченка на користь стрижневого архетипного: «... зважаючи на національний ореол «Кобзаря» в нашому народі, ми вирішили вперше в шевченкознавстві, а тим паче – в методиці донесення змісту творів Тараса Шевченка до школярів – відмовитися від традиційного підходу до світу його образів як лише персонажів – Катерина, Ярема, Залізник, Гонти, Ганна, Назар тощо. Наш акцент – на образах глибинного узагальнюючого характеру – України, Дніпра, Степу, Могил,

Кобзаря-Бандуриста, Козака, Бога, Молитви, Руїни, Тривоги за долю рідного краю тощо. Це і відповідає засадам сучасного літературознавства та значно потужніше працює на виховання в учнів патріотичного чуття, їх національної свідомості» [91, с. 98].

Новим вектором у методиці вивчення творчості Т. Шевченка став навчально-методичний посібник Г. Ключека [49], у якому вчений «очистив» інтерпретацію творчості Т. Шевченка від «ідеологічних стереотипів», а національну ідею у творах поета вивів на перше місце.

Виховний потенціал творчості Т. Шевченка охоплює національні та загальнолюдські моральні цінності. На думку Г. Ключека, «творчість Тараса Шевченка дає прекрасну можливість виховувати в учнів загальнолюдські моральні цінності – здатність до співчуття, повагу до жінки-матері, людську гідність, честь. Категорії людського щастя, совісті, відповідальності знайшли в поезіях Кобзаря найповніше втілення» [49, с. 128].

Посібник Н. Мартинчук [67] містить систему уроків вивчення творчості Т. Шевченка, які вирізняються глибоким змістом навчального матеріалу, різноманітністю індивідуальних і фронтальних форм роботи, використанням інноваційних технологій. Варто відзначити, що представлені розробки таких уроків мають інтегральний характер, що засвідчує поєднання вивчення історичного та літературознавчого матеріалу.

Результатом вивчення на уроках історії у 8 класі з III розділу чинної модельної програми теми «*Козацька революція середини XVII ст.*» мають стати **знання** учнів про «еволюцію повстання Богдана Хмельницького: від боротьби за станові права до війни за суверенну державу, та сутність козацької революції, що зумовила створення української козацької держави» та **уміння** «висловлювати обґрунтовані судження щодо ролі особи в минулому на прикладі Б. Хмельницького» [12, с. 20]. Такий урок можливо інтегрувати з літературознавчою темою «Глибокі роздуми Т. Шевченка про минуле й майбутнє України в поезії «Чигирине, Чигирине». Художня оцінка

діяльності Богдана Хмельницького у творі «Стоїть в селі Суботові» [67, с. 55].

Під час вивчення цих тем доцільно запропонувати такий метод пошуку нових ідей і рішень, як **«мозковий штурм»** : *«Що ви знаєте про гетьмана Б. Хмельницького, як до нього ставитеся?»*. Стисло аналізуючи твори Т. Шевченка, у яких автор опоетизував образ Б. Хмельницького, вчитель має пояснити учням чому у поета цей «образ переважно негативний. Але поезії «Розрита могила», «Чигирине, Чигирине», «За що ми любимо Богдана», «Якби-то ти, Богдане п'яний» дають різноманітний матеріал для роздумів, порівнянь, асоціацій» [67, с. 57].

На думку вчителя-методиста В. Баранової, «закликаючи народ до боротьби, Т. Шевченко закликав знишити всю машину поневолення, яка звалася царською Росією. Саме тому у творах «Чигирине, Чигирине» та «Розрита могила» поет засуджує Богдана Хмельницького за возз'єднання з Москвою й підносить роль Мазепи в історії України» [8, с. 7].

Вчитель має поставити учням питання *«Що стало поштовхом до написання поеми «Великий льох»?»* та у формі **«розповіді-бесіди»** нагадати учням про враження поета під час його першої (1843 р.) та другої (1845 р.) подорожей в Україну, зокрема відвідування села Суботів, яке знаходиться поблизу Чигирини, і було літньою резиденцією Б. Хмельницького; ретельне вивчення Шевченком місцевості, архітектурних пам'яток, продемонструвати малярські роботи Шевченка-художника «Богданові руїни в Суботові», «Кам'яні хрести в Суботові», «Будиночок Хмельницького в Суботові».

На етапі **«засвоєння нових знань»** вчителю необхідно поставити учням таке питання : *«Яким постає Б. Хмельницький як історичний герой?»*. Тут варто згадати «Історію Русів», у якій «Б. Хмельницький не виступає ні зрадником, ні відступником, адже невідомий автор високо цінує гетьмана за визвольну боротьбу, за вболівання за націю, виводить розумним і далекоглядним гетьманом.... Образ Б. Хмельницького у Т. Шевченка не

статичний. Якщо у вірші «Сон» («Гори мої високії») поет ще називає Хмеля батьком, згадуючи його могилу, то в поемі «Великий льох» прирівнює до розпинателів України Петра I та Катерини II й іронічно називає Хмельницького «Олексієвим другом» [67, с. 58].

Сьогодні учням необхідно пояснити чому поет проклинав Богдана-сина від імені України-матері:

*«Ой Богдане, Богданочку
Якби була знала,
У колисці б задушила
Під серцем приспала»* [102, с. 226].

Повне уярмлення України Росією в часи життя поета спонукало його до осуду, прокляття та зневаги Б. Хмельницького, адже Шевченко намагався відкрити страшну правду, зруйнувати ілюзію насаджену окупантами, що росія – «благодійниця України». Від часів Шевченка і до сьогодні ми бачимо і спокутуємо цю «благодійність».

Логічним продовженням вивчення поеми «Великий льох» є поезія «Стоїть в селі Суботові», у якій постає образ церкви Богданової – церкви-домовини, де Хмельницький «молився». В останніх рядках вірша автор розкриває надією цього твору. Учням варто запропонувати завдання «знайти її».

Завершенням уроку може стати укладання узагальнюючої таблиці-характеристики образу Б. Хмельницького.

Керівник національно-визвольної війни 1648-1654	Політичний діяч, ініціатор підписання Переяславських угод

Інтерактивна гра «Асоціація» («Наведіть асоціативний ряд до слова **воля**») може бути також призначена для узагальнення та систематизації знань учнів, отриманих на уроці.

У 9 класі опанування теми *«Вступ. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.»* має продемонструвати набуття учнями результатів навчання, які продукує ґрунтовне вивчення Життя і творчості Т. Шевченка: *«знає факти діяльності Тараса Шевченка, розуміє зміст термінів, понять і назв «нація», «українське національне відродження», «національна ідея»; описує внесок видатних діячів у розвиток українського національного відродження, висловлює судження щодо їх ролі у становленні української національної ідеї»* [12, с. 28-29].

Досягти високих результатів у формуванні знань та вмінь учнів можливо завдяки інтегрованому вивченню історичного минулого України з поєднанням літературно-мистецької лінії. Дізнатися про *«факти діяльності Тараса Шевченка»* допоможе не лише інформація, що міститься у навчальних підручниках з історії України та української літератури, а й історичні джерела, що засвідчують діяльність Т. Шевченка у Кирило-мефодіївському товаристві, яке було засновано у грудні 1845 року. Метою діяльності цього товариства стала не тільки боротьба з кріпосним правом, а головне – національно-патріотична ідея за свободу України. В квітні 1946 року до Кирило-Мефодіївського братства приєднався Т. Шевченко.

Видатний учений-історик, Д. Багалій вказав, *«що поет, вступивши до таємного товариства, став чи не найактивнішим його діячем, поширюючи своїми творами революційні ідеї серед народу»* [5, с. 293]. Своїми революційно-демократичними переконаннями Т. Шевченко справив на це товариство вагомий вплив. Беззаперечним доказом цього стали такі твори, як: інвектива *«Кавказ»*, політична сатира *«Сон»*, поема-містерія *«Великий льох»*, послання *«І мертвим, і живим, ...»*.

Під час знайомство учнів із цими творами необхідно сфокусувати увагу на особливостях сучасної поетові суспільно-політичної дієвості, спрямуванні сатиричного пафосу поеми *«Сон»*, який міститься у змалюванні поетом морально звироднілих *«землячків»*.

Учнів варто познайомити із історичними документами – свідченнями поета щодо причин написання цієї поеми, які він давав слідчому на допитах у III відділі 21 квітня 1847 року: *«Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами-шляхтичами, и все это делалось и делается именем государя и правительства; я всему этому поверил и, забыв совесть и страх Божий, дерзнул писать наглости против моего высочайшего благодетеля, чем довершил свое безумие»* [103].

Цікавим моментом у роботі над текстом твору може стати і віднайдення ономастичних маркерів для зображення царської верхівки. На думку А. Соколової, «зневажливе ставлення до душителів українського народу Петра I та Катерини II автор виражає завдяки неповним поетонімам (без імен): **Первий, Вторая**: *«Це той Перший, що розпинав Нашу Україну, А Вторая доконала Вдову сиротину»* [86, с. 60].

Для того, щоби учні краще зрозуміли нищівну діяльність цих можновладців Н. Мартинчук радить запропонувати такі **«запитання та завдання»**:

«1. Перекладіть українською мовою епіграф і спробуйте визначити його роль.

2. Проаналізуйте вступну частину поеми.

3. Які картини народного життя в поемі «Сон» змальовує Т. Шевченко на тлі прекрасної природи? (*«У всякого своя доля ... свій шлях широкий», «той мурує, той руйнує»*.)

4. Що сказано у вступі про царя та його придворних?

5. Як «братія» реагує на гноблення?

6. Перший ліричний відступ *«Прощай, світе... Сонце встане»*. Що побачив поет серед розкішної природи?

7. Які думки висловив у другому ліричному відступі «*Чи Бог бачить із-за хмари?*», Яку функцію виконує суворий сибірський пейзаж?
8. Схарактеризуйте «царя волі».
9. Які думки висловив Т. Шевченко у звертанні до революціонерів?
10. Якими прийомами описує Петербург і панство?
11. Чому характеристика царя і цариці – сатира?
12. Як розумієте картину «генерального мордобиття»?
13. Як змальовано Петербург убогих?
14. Визначте тематику та ідею.
15. Як поема «Сон» була зустрінута читачами та критикою, яким чином поширювалася серед народу, де і коли була вперше надрукована? (У Росії друк поеми заборонявся до 1905 р., але вона поширювалася в рукописних списках, один з яких потрапив до Львова і тут у 1865 р. був уперше надрукований.)
16. У чому полягає суспільно-виховне і літературне значення поеми?» [67, с. 82-83].

Навчальний матеріал про Т. Шевченка та його поезія може продуктивно використовуватись при написанні творчих робіт. При цьому вчителів відводиться особлива роль у доборі мовних засобів, тем. Варто не збиватися на відомі істини, а пропонувати ті аспекти Кобзарєвої біографії, котрі підтверджують його світову велич. Так, наприклад, перед творчим описом пам'ятника Т. Шевченкові вчитель може розпочати розповідь інформацією про побудову пам'ятників українському поетові в Канаді й США. Це ще раз переконає учнів, що його вага, значимість давно переступили кордони власної країни, що він не тільки духовний провідник усього українського народу, не тільки його символ, пророк. Ідеї та неоцінена творчість Кобзаря стають складовою частиною культурних скарбів вільного світу.

Школою літературно-мовної творчості можуть бути спеціальні завдання інтегрованого змісту, які доцільно було б виконувати щоразу в зв'язку з вивченням конкретної теми. Ці завдання, базовані на матеріалі творчості Т. Шевченка, спрямовані на збагачення культури мови й створення ціннісних орієнтацій у світі національної культури.

Г. Ключек підкреслює, що «справжнє щастя для вчителя – бути посередником між поетом і юним поколінням громадян України» [49, с. 236]. Творчий підхід учителя, закоханість у слово Т. Шевченка можуть знайти нові резерви в методиці, спрямовані не лише на розширення знань учнів з української мови, але й на виховання їх державного мислення.

Як бачимо, інтегровані пошуки нових шляхів прочитання та вивчення творчості Т. Шевченка на уроках історії, української мови й літератури сприятимуть впровадженню досягнень новітнього шевченкознавства у процес шкільного вивчення творчості Кобзаря. Публікації вчених-методистів, присвячені означеній темі, засвідчують неабиякий інтерес до неї та демонструють нові методичні розробки, адже ця тема є невичерпною, а отже, перспективною.

ВИСНОВКИ

Історична пам'ять є невід'ємною частиною української національної ідентичності, забезпечуючи її відтворення через переосмислення минулого і пошук нових підходів до його інтерпретації. У глобалізованому світі вона виконує ключову роль як у формуванні внутрішньої стратегії національного розвитку, так і у просуванні позитивного іміджу України на міжнародній арені.

Яскравим прикладом митця, який зумів передати своїм нащадкам пам'ять про історичне минуле України, став Т. Шевченко, чия життєтворчість стала один з етапів українського національно-визвольного руху. Володіючи даром поета-пророка Т. Шевченку вдалося спроектувати історичне минуле України на майбутнє.

Уся поетична спадщина Т. Шевченка – цілісна філософсько-естетична система, у якій кожен твір «кореспондує» з іншими, а всі разом складають цілісний і єдиний концептуальний «образ світу». Т. Шевченкові властиві як конкретне поетичне мислення, так і параболічна художня думка, котра стала одним із важливих принципів творення підтекстової сфери. Саме вона значною мірою сформувала «енергетичну силу» (художній потенціал) творів Кобзаря, уможливила їх здатність жити вічно.

Потужним фактором, що стимулював у поезії Т. Шевченка появу революційних настроїв та ідей, стало їхнє антицаристське спрямування, а отже, акцентування на необхідності докорінних змін несправедливого суспільного устрою, що є монархічним та кріпосницьким.

Антикріпосницьке спрямування творів Т. Шевченка, яке мало осудливе та негативне зображення кріпосницької дійсності, є революціонізуючим струменем поезії Кобзаря. Автор наповнює його біблійними переспівами, переорієнтовуючи зміст першотексту на соціально-національне гноблення українського народу в «тоталітарній російській імперії».

Висловлюючи різні погляди на суспільні переміни Т. Шевченко оспівував як у дусі революційної ідеології, так і поетизації християнських цінностей: братолюбства, милосердя, всепрощення.

«Україна», як ключова категорія свідомості поета та його художньо-поетичної уяви була домінантою всієї творчості Т. Шевченка. Концептом «Україна» Т. Шевченко означив свої естетично-філософські засади, ідейні переконання і, власне, свою історіософську концепцію.

Головним з формовиявів національної самосвідомості Т. Шевченка є концепт «батьківщина». Звернення поета до своєї батьківщини виповнюється почуттям патріотизму, рефлексією стосовно минулого, теперішнього та майбутнього. Для Т. Шевченка «земля-батьківщина» є опредметизованою.

Свій священний обов'язок перед Україною Т. Шевченко бачить у боротьбі за звільнення своєї батьківщини від тоталітарної системи російської імперії. Поет робить свій вибір свідомо, пов'язуючи його з долею української нації. Художню концепцію України Т. Шевченко творив у муках і боротьбі, у прагненнях та мріях про «оновлену землю».

Шевченкова «Україна» має особливий код, як вирішальний чинник для означення того чи іншого зображуваного явища. Прочитання «тексту України» можливе у різних позатекстових контекстах: історично-культурному, націософському, політичному.

Шевченків «текст України» становить систему бінарних опозицій: «материзна»-«чужина», «чуже»-«своє», «мати-Україна»-«Україна-покритка», де на перше місце виходить така опозиція, як «материзна»-«чужина», що є основою біографії Т. Шевченка. Сакральний архетип «України-матері» набуває у творах Т. Шевченка різноманітних інтерпретацій: «Україна-ненька», «мати-безталанна», «мати-кріпачка», «мати-Україна».

Націософська парадигма творчості поета зіткана з таких концептів, як: «воля», «слава», «любов», «родина», «революціонізм», «майбутнє», що втілюють історіософські візії поета-пророка.

Поетичні твори Т. Шевченка є цінним матеріалом для формування моральних та ціннісних ідеалів сучасної молоді, виховання почуття патріотизму й гордості за Україну та її героїчне минуле, зв'язують його із сучасним та майбутнім життям.

Інтегровані пошуки нових шляхів прочитання та вивчення творчості Т. Шевченка на уроках історії, української мови й літератури сприятимуть впровадженню досягнень новітнього шевченкознавства у процес шкільного вивчення творчості Кобзаря. Виховний потенціал творчості Т. Шевченка охоплює національні та загальнолюдські моральні цінності.

Т. Шевченко й надалі залишатиметься кодексом українства на нелегкому шляху до реальної, а не декларованої свободи. Весь поетичний арсенал Т. Шевченко спрямовував на донесення вічних і незаперечних історичних та національно-патріотичних істин.

У своїх візіях майбутнього Т. Шевченко посідав і посідає революційну позицію, метою якої є політичне та соціальне визволення, а в сьогоденних умовах боротьби із російською навалою, Шевченкові слова живлять і загартовують славних синів у нещадній боротьбі за державну незалежність, за волю й свободу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті. Експерт. Сумський аналітичний журнал. 2006. №14. С. 56.
2. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій
URL: <http://soippo.narod.ru/documents/konf.../artuh>
3. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті [пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін]. К. : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
4. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні : дис... канд. політичних наук : 23.00.03. Ніжин, 2016. 249 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Babka.pdf
5. Багалій Д. І. Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – К.: НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Шевченка, 2012. – Т. 1: А–В. – С. 293.
6. Байкеніч Г. В. Методи дослідження писемних історичних джерел, розміщених у підручниках з історії України, учнями середньої школи в системі особистісно-орієнтованої освіти. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2010. № 8 (10). С. 124-129.
7. Барабаш Ю. Тарас Шевченко : імператив України. Історіо- й націософська парадигма. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 181 с.
8. Баранова В. Символізм поеми-містерії Т. Шевченка «Великий льох». 9 клас. Українська мова та література. 2011. Число 5-7 (693-695). С. 6-8.
9. Бойко О. Д. Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. 2012. Вип.1. С. 82–100.
10. Боронь О. Обсяг і структура основного тексту Шевченкової поеми «Великий льох». Слово і Час. 2023. № 2. С. 89-10.

11. Брижицька С. А. «Я не самотній...». Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть ХІХ – середина 20-х років ХХ ст.). Черкаси: Брама-Україна, 2006. 192 с.
12. Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А., Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я. Модельна навчальна програма «Історія України. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти. 2023. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/901/90132/Istoriya_Ukrayiny_7-9_kl_Burlaka_ta_in_1.pdf
13. Васильєв О. Альбмакс Моріс. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.
14. Вертій О. І. Тарас Шевченко в національній свідомості українців Тернопіль: Підручники і посібники, 2015. 79 с.
15. Винниченко В. Філософія й етика. Шевченка. Дзвін. 1913. № 2. С. 88 – 93.
16. Власов В. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом. Історія в школах України. 2009. № 6. С. 3–9.
17. Голомб М. Тарас Шевченко. Гайдамаки. 9-й клас. Українська мова та література. 2011. Число 5-7 (693-695). С. 9-13.
18. Готра О. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності. Intermarum: історія, політика, культура. 2015. Вип. 2. С. 143-155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2015_2_12
19. Грабович Г. Ю. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета. Пер. з англ. С. Павличко. Київ: Рад. письменник, 1991. 210 с.
20. Гривинський Р. Шевченко як ключ до української ідентичності й історії. День. № 27–28. 2014. 14-15 лютого.
21. Грицак Я. Парадокси національної ідентичності. URL: <http://www.day.kiev.ua/189810/>

22. Грицак Я.Й. 26-й процент, або Як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка, 2014. 136 с.
23. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 22: Нарис історії українського народу / упор. І. Гирич, В. Кавунник. 2015. 568 с.
24. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886
25. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид., доопрац. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 718 с.
26. Дудко В. І. Тарас Шевченко : джерелознавчі студії. Наук. ред. Олесь Федорук. К. : Критика, 2014. 416 с.
27. Жулинський М. Шевченкознавство: стан і перспективи. Слово і час. 2004. № 3. 61-66.
28. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. 3-тє вид. Київ: Факт, 2006. 148 с.
29. Задорожна Л.В. Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2005. 19 с.
30. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. 2-ге вид. К.: Обереги, 2004. 480 с.
31. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 2. С. 156-159.
32. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2006-2007. Вип. 15. С. 855-862.
33. Зборовська Н. В. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури : монографія. Київ: Академвидав, 2006. 504 с.

34. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. Політичний менеджмент. 2010. № 1 (40). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=89&c=2250>
35. Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: Становлення та сучасний стан. Стратегічні пріоритети. 2008. № 3. С. 41-51.
36. Зерній Ю. О. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті. Стратегічні пріоритети. 2008. № 1 (6). С. 32-39.
37. Зерній Ю. О. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті. Стратегічні пріоритети. 2008. №4(9). С. 36-37.
38. Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. [Т. 1–2]. Київ : Наукова думка, 1964. 371 с.
39. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко: монографія. Київ: Академвидав, 2008. 392 с.
40. Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні : монографія / відп. ред. М. Антонович. Київ : Дух і літера, 2009. 496 с.
41. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали круглого столу, 22 квіт. 2008 р. За заг. ред. Ю. Зерній. К.: НІСД, 2008. 68 с. URL: <http://www.niss.gov.ua>
42. Історія української літератури : у 12 т. Т. 4. Тарас Шевченко / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; авт. вип. : І. Дзюба; редкол. : В. Дончик (голова); М. Жулинський (наук. ред.). К. : Наукова думка, 2014. 782 с.
43. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). К. : Наш час, 2010. 271 с.
44. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. Український історичний журнал. 2016. № 2. С. 118-137.

45. Киридон А. Концепт “історична пам’ять”: варіативність дефініювання. Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 3. С. 112-116.
46. Киридон А. М. Студії пам’яті у сучасній гуманітаристиці : історія становлення. Український історичний журнал. 2017. № 4. С. 150-161.
47. Киридон А.М. Гетеротопії пам’яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам’яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
48. Клочек Г. Поетика візуальності Тараса Шевченка: монографія. К.: Академвидав, 2013. 256 с.
49. Клочек Г. Д. Поезія Тараса Шевченка. Сучасна інтерпретація : посібник для вчителя. Тернопіль : Навчальна книга - Богдан, 2014. 384 с.
50. Клочек Г. Д. Шевченкове Слово: спроби наближення. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 416 с.
51. Княжинський А. Філософія Шевченка. Тарас Шевченко = Taras Shevchenko : зб. доп. Світ. Конгр. Укр. Віл. Думки для вшанування сторіччя смерті Патрона НТШ / ред.: В. Стецюк, Б. Кравців. Нью-Йорк; Париж; Торонто: Накладом Наук. Т-ва ім. Шевченка в ЗДА. 1962. С. 27-39.
52. Коваленко М. «Де козак, там і слава». За поемою Т. Шевченка «Гамалія». Урок позакласного читання. Українська мова та література. 2011. Число 5-7 (693-695). С. 26-32.
53. Ковальська-Павелко І. М. Історична і соціальна пам’ять: спільне і особливе // Проблеми політичної історії України. 2018. Вип. 13. С. 280-289.
54. Ковбасюк Т. Розвиток самостійності учнів основної школи в процесі формування вмінь працювати з історичними джерелами. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2009. № 47. С. 126–133.
55. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

56. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. НАН України, Ін-т історії України. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2013. 565 с.
57. Коляда І. Роль та місце художньої літератури на уроках історії України. Історія в школі. 2007. №3. С. 23-29.
58. Комаринець Т. Поема «Великий льох» у контексті Шевченкової концепції України. Записки товариства імені Шевченка. Т. ССХХІ: Праці Філологічної секції / Ред. М. Ільницький, О. Купчинський. Львів, 1990. С. 57-69.
59. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Пер. з англ. С. Шліпченко. К: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
60. Концепція «Нова українська школа». URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
61. Кривошея В. В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті. «Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: національна та історична пам'ять», 2011. Вип. 1. С. 26-37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2011_1_4
62. Кримський С. Б. Принципи духовності ХХІ століття. День. № 210. 2002. 15 лист.
63. Крип'якевич І. П. Історія України. Відп. ред.: Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 519 с.
64. Кудрявцев М. Г. Візії і час: до проблеми історизму поетичного мислення Тараса Шевченка в національному та світовому вимірах. Своє і чуже : Історико-літературознавчі та компаративістичні студії. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. С. 3-16.
65. Куцевол О. М. Вивчення життя і творчості Великого Кобзаря через художню рецепцію літературної шевченкіани : посібник. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2013. 256 с.

66. Лазаревський М. М. Із спогадів про Т.Г.Шевченка. Ізборник. URL: [http:// litopys.org.ua/shevchenko/spog43.htm](http://litopys.org.ua/shevchenko/spog43.htm)
67. Мартинчук Н. Б. Вивчення творчості Тараса Шевченка в школі. 9 клас. Тернопіль-Харків: Видавництво «ранок», 2009. 224 с.
68. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 49-62.
69. Мисан В. О. Писемні джерела на уроках історії. 5–11 класи. К. : Шкільний світ, 2009. 99 с.
70. Мовчанюк В. П. Медитативна лірика Т. Г. Шевченка. К.: Наук. думка, 1993. 146 с.
71. Нагорна Л. П. Ідентичність національна. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna (дата звернення: 10.06.2024).
72. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с.
73. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
74. Наєнко М. Художня література України. Від міфів до модерної реальності. К. : Вид. центр «Просвіта», 2008. 1064 с.
75. Нахлік Є. К. «І мертвим, і живим, і ненародженим», і самому собі» Шевченкове ословлення минулого, сучасного ц майбутнього та власної екзистенції / Євген Нахлік ; НАН України. Інститут Івана Франка. Львів, 2014. 471 с.
76. Панченко В. Українська мрія Т. Шевченка. Слово і час. 2014. № 3. С. 12-18.
77. Пахаренко В. І. Незбагнений апостол. Черкаси: БРАМА-ІСУЕП, 1999. 296 с.

78. Плющ Л. «Причинна» і деякі проблеми філософії Шевченка. Сучасність. 1979. Ч. 3. (219). С. 11-28.
79. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2005. 328 с.
80. Сверстюк Є. О. Шевченко понад часом. Есеї. Вид 3, доп. Упор. О. Сінченко. К.: ТОВ «Вид-во «КЛІО». 2015. 344 с.
81. Сліпушко О. Духовна держава Тараса Шевченка. Київ: Київський університет, 2013. 128 с.
82. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. Черкаси: БРАМА. Видавець Вовчок О. Ю. 2003. 376 с.
83. Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка: [Монографія]. К.: Вища шк., 2000. 207 с.
84. Соколова А. Україна в історіософській парадигмі світогляду Т. Шевченка. Пріоритетні напрями європейського наукового простору: пошук студента. Вип.15. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2024. С. 364-368.
85. Соколова А. В. Іменування головних героїв роману Григорія Тютюнника «Вир». Записки з ономастики: зб. наукових праць. Одеса: ОДУ, 1999. Вип. 2. С. 64-71.
86. Соколова А. В. Специфіка вивчення ономастики в закладах середньої освіти. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки: науковий журнал / [гол. ред. Г.П. Грибан, заст. гол. ред. О.Є. Антонова]. Житомир: Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2024. Вип. 2 (117). С. 47-64. URL: <http://pedagogy.visnyk.zu.edu.ua/article/view/314605/305514>
87. Соколова А. В. Поезія Т. Шевченка у духовному поступі молоді України. Транскордонне співробітництво як чинник активного поступу інновацій в економіці, науці та освіті. Збірник наукових праць. Збірник наукових праць. Ізмаїл: РВВ ІДГУ: «ІРБІС», 2024. С. 68-72.

88. Соколова М. Що таке історична пам'ять. URL: <http://pish.ru/blog/articles/articles2008/142>.
89. Солдатенко В. Ф. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять. Українознавство. 2011. № 2(39). С. 139-140.
90. Соловей Е. С. Українська філософська лірика : навчальний посібник. Київ: Юніверс, 1998. 368 с.
91. Степанишин Б. Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка в школі: Методичний посібник для вчителів. К.: Проза, 1998. 384 с.
92. Тарнашинська Л. Шевченко як духовна призма: національна онтологія українського шістдесятництва. Слово і час. 2014. № 3. С. 74-90.
93. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка [Текст] / Ю. Барабаш [та ін.] ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. К.: Наукова думка, 2008. 376 с.
94. Тимків І. Влив історичної пам'яті на формування національної ідентичності. Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 300 с.
95. Удод О. Історична пам'ять в Україні та європейські цінності. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. № 15. С. 3-10.
96. Удод О. А. Історична пам'ять. Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2021. 773 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=istorychna_pam_jat
97. Удод О. А. Україна і Польща у ХХ столітті: суперництво історичних пам'ятей. В кн.: Війни пам'ятей та політичне примирення: збірник наукових праць. К., 2013.
98. Франко І. Темне царство. Твори в двадцяти томах. К.: Дер. в-во худ. літ. 1955. Т. 17. С. 9-28.

99. Цвікальська Г. О. Використання художньої літератури на уроках історії. К.: Вища школа, 1958. 124 с.
100. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. К. : Знання України, 2009. 400 с.
101. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. Громадянська освіта. 2008. № 36. С. 7–11.
102. Шевченко Т. Г. Кобзар [Текст] : повна ілюстр. зб. / Тарас Шевченко ; [уклад.: Дзюба І. М., Гальченко С. А., Андрущенко Т. І.; передм. І. М. Дзюби]; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка Нац. акад. наук України. Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. 716 с.
103. Шевченко Т. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev608.htm>
104. Шевченко Т. Листи до різних осіб. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev601.htm>
105. Шевченко Т. Передмова до видання «Гайдамаки». Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev504.htm>
106. Шерех Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка. Шерех Ю. Поза книжками із книжок. Київ: Видавництво «Час», 1998. С. 54–76.
107. Яковенко Н. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України. URL: <https://maidan.org.ua/arch/hist/1204203602.html>
108. Яременко В. До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи. Слово і Час. 2007. № 3. С. 19-27.
109. Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. Paris : Les Presses universitaires de France, Nouvelle édition, 1952. 299 p. URL: https://classiques.uqam.ca/classiques/Halbwachs_maurice/cadres_soc_memoire/cadres_sociaux_memoire.pdf
110. Yates F. A. The Art of memory. London and New York : Routledge and Kegan Paul, 1966. XV, 400 p.